

Az uxor in manu és az agnatio viszonya a római jogban

Tudományos diákköri dolgozat

Jelige: Passacaglia

2014. november 4.

Tartalom

Bevezetés	1
Az uxor in manu helyzete a Brósz-tanulmány szerint	3
A Brósz-tanulmány kritikája	15
A külföldi szakirodalom hozzáállása a kérdéshez	37
A kérdés megjelenése az újabb magyar és külföldi tankönyvirodalomban	38
Befejezés	41
Irodalomjegyzék	43

Bevezetés

A római jog a *ius civile* szerinti házasságnak (*matrimonium iuris civilis*) két típusát ismerte annak alapján, hogy a házasságkötéssel a férjnek felesége felett keletkezett-e magánjogi hatalma (*manus*), vagy sem. Ennek megfelelően ismerték a rómaiak a *manusos* (vagyis *manust* keletkeztető) és a *manus nélküli* (*manust* nem keletkeztető) házasságot. A *manus* nélküli házassággal a feleség jogi helyzete viszonylag nem sokban változott: így pl. megmaradt korábbi agnatiójában, s férjének sem keletkezett hatalma felette. Ezzel szemben a *manusos* házasságkötés során a feleség *capitis deminutio minima*-t szenvedett el. Ez azt jelenti, hogy egyrészt kivált korábbi agnatiójából, másrészt felette férjét megillető *manus* keletkezett. Mindebben megegyeznek az *uxor in manu* helyzetéről alkotott különböző nézetek.

A *manusos*, vagyis a feleség fölött fennálló férji hatalommal együtt járó házasságot kötött nő viszonya férje agnatiójához a szakirodalomban nagyon sokáig egyöntetű volt, és döntő többségében ma is az. Ennek megfelelően a legtöbben úgy vélik, hogy a *manusos* házasságkötés révén (tehát amikor a férj a *manust* felesége felett *confarreatio*, *coemptio* vagy a régebbi jogban *usus* útján szerzi meg) a feleség férje agnatiójának tagjává válik, miután kivált régi agnatiójából. Tudomásom szerint nemzetközi szinten is első alkalommal Brósz Róbert mutatott rá arra, hogy az *uxor in manu* agnát rokoni minőségére való egyértelmű utalást a forrásokban nem lehet találni, s többek között éppen erre alapozta feltevéseit, amikor 1976-ban megjelent tanulmányában¹ arra tett kísérletet, hogy bebizonyítsa, az *uxor in manu* nem tagja férje agnatiójának.

A Brósz-tanulmányban igencsak nyomós érveket olvashatunk az uralkodó nézettel szemben álló elmélet alátámasztására. Ennek ellenére a tanulmány megállapításai még a hazai szakirodalomban sem túl ismertek (néhány példától eltekintve²), a külföldi szakirodalomban pedig tulajdonképpen teljesen ismeretlenek. Így a továbbiakban nagyjából a Brósz-tanulmány, továbbá a tanulmányban foglaltakat kritizáló vagy éppen azokat alátámasztó, de mindenképpen annak nyomán keletkezett hazai irodalom alapján igyekszem bemutatni az

¹Brósz Róbert: Ist die uxor in manu ein Agnat? In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Iuridica* 18 (1976), 3-14.

²A kérdéssel nemcsak a hazai szakirodalmat, hanem eddigi kutatásaim alapján a nemzetközi irodalmat tekintve is csupán néhány magyar szerző foglalkozott (Brósz Róbert nyomán), úgy mint Földi András: A római jogi kutatások néhány aktuális kérdéséről. In: Szalay Gyula ünnepi kötet, Győr 2010, 167-181., Gedeon Magdolna: Agnat rokon-e az uxor in manu? In: Doktoranduszok fóruma. Miskolc, 1998. november 6. A Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának szekciókiadványa. Miskolc, 1999, 8-11., uő: Még egyszer arról, vajon agnát rokon-e az uxor in manu? In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Iuridica et Politica* 27/1 (2009). 33-40., Nótári Tamás: De matrimonio cum manu. In: *Jogtörténeti szemle* 2005/2, 56., továbbá Brósz nézetét osztja Földi András–Hamza Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest, 2014¹⁹, 240.

uxor in manu helyzetéről alkotott elképzeléseket. Természetesen a különböző felmerülő részkérdések elemzéséhez igyekeztem a témával foglalkozó külföldi szakirodalmat is figyelembe venni, de fontosnak tartom már most megjegyezni, hogy minden jel szerint a nemzetközi szakirodalom a jelen dolgozat központi problémáját képező kérdéssel legfeljebb csak érintőlegesen foglalkozik.

Az *uxor in manu* helyzete a Brósz-tanulmány szerint

Brósz Róbert tanulmányában az általa vizsgált problémát nyolc nagyobb kérdés köré csoportosította, melyek a tanulmány szerkezetét is meghatározzák, így érdemesnek tartom a továbbiakban ezen pontok szerint áttekinteni a „vitaindító” művet. Ugyanakkor, mivel az említett kérdéseknek nem mindegyike foglalkozik csak és kizárólag az *uxor in manu* helyzetével, ezért néhány pont esetében mellőznöm kell majd azok részletesebb áttekintését (nem megelégedve azonban azoknak a tanulmány egésze szempontjából vett fontosságáról).

1. A tanulmány elsőként az „*agnator*”, „*agnatus*” szavak jelentéseit vizsgálja,³ s ennek körében három főbb jelentésszintet különböztet meg. A szó legtágabb értelemben minden, a családhoz való (s elsősorban születéssel történő) „hozzánövés”, gyarapodást jelent. Ezen jelentésén belül szűkebben csupán a családapá halála után született gyermeknek a családhoz való „hozzánövése” értendő bele. Végül az „*agnatus*” szónak lehet egy ezeken túlmenő jelentése is, amennyiben jelenthet egyfajta mesterségesen kreált, pusztán jogi (tehát nem valódi vérségi) kapcsolatot is egy család tagjai között (ezt nevezik a források „*legitima cognatio*”-nak). Ilyen kapcsolat áll fenn az örökbefogadott gyermek és a *pater familias*, továbbá annak családtagjai között. Ebben az értelemben tehát az örökbefogadott „nő hozzá” a családhoz, de ezáltal nem válik valódi értelemben vérrokonná, csupán tágabb értelemben nevezhető kognát rokonnak, mivel ebben az esetben az örökbefogadott az *adoptio* révén csupán a „*ius agnationis*”-t szerzi meg, mellyel itt értelemszerűen nem jár együtt a „*ius sanguinis*” is (erre, vagyis, hogy az örökbefogadott ilyen értelemben nem egy „teljes” rokon, a források a „*quasi*” jelzővel utalnak). Fontos még, hogy a *pater familias* feleségének, ill. anyjának az örökbefogadott nem lesz sem kognát, sem agnát rokona, mivel ők nem tartoznak a *pater familias* családjához. Mindehhez a következő forráshelyre hivatkozik:

Qui in adoptionem datur, his quibus agnascitur et cognatus fit, quibus vero non agnascitur nec cognatus fit: adoptio enim non ius sanguinis, sed ius agnationis adfert. Et ideo si filium adoptavero, uxor mea illi matris loco non est, neque enim agnascitur ei, propter quod nec cognata

Az, akit örökbefogadnak, azoknak, akiknek agnát rokonává válik, egyben kognát rokona is lesz, azoknak viszont, akiknek nem lesz agnát rokona, kognát rokona sem lesz: az örökbefogadás ugyanis nem „*ius sanguinis*”, hanem a „*ius agnationis*” létesít. Ennélfogva pedig, ha fiút fogadok örökbe, a feleségem

³ Brósz: i. m. 4-5.

eius fit: item nec mater mea aviae loco illi est, quoniam his, qui extra familiam meam sunt, non agnoscitur: sed filiae meae is quem adoptavi frater fit, quoniam in familia mea est filia: nuptiis tamen etiam eorum prohibitis. (Paul. D. 1,7,23)

nem kerül az anyja helyébe, s ekként neki sem lesz agnát rokona, ezért kognát rokona sem lesz: hasonlóképpen az anyám sem kerül a nagyanyja helyébe, mert azoknak, akik a családomon kívül állnak, nem válik agnát rokonává: de a lányomnak az, akit örökbefogadtam, a bátyja lesz, mert a lány a családomon belül van: az ő házasságkötésük így szintén tilos. [saját ford.]

Ehhez kapcsolódóan, a kognát-agnát rokonság közötti megkülönböztetés egyik alapjaként idéz a tanulmány egy, a Paulusnak tulajdonított Sententiarum libriből származó gondolatot, miszerint az agnát és kognát rokonság közötti különbség az, hogy míg az agnát rokonok szükségszerűen kognát rokonok is, addig a kognátok nem feltétlenül agnátok is egyben.

Inter agnatos et cognatos hoc interest, quod in agnatis etiam cognati continentur, inter cognatos vero agnati non comprehenduntur. Et ideo patruus et agnatus est et cognatus, avunculus autem cognatus tantummodo. (Paul. 4,8,14)

Agnát és kognát rokonok között az a különbség, hogy míg az agnátok egyben kognátok is, a kognátok közé az agnátok nem tartoznak bele [szükségképpen]. Ezért az apai nagybácsi agnát és kognát rokon is egyben, az anya fivére viszont csupán kognát rokon. [saját ford.]

A tanulmány erre tekintettel azt a következtetést vonja le, hogy az uxor in manu semmiképpen nem lehet agnát rokona férjének, hiszen tilos volt a kognát rokonok közötti házasság (Gai. 1, 59-62; mint az köztudomású, relatív házassági akadályról van szó⁴). Márpedig ha agnát rokona lenne a férjének, akkor a fenti meghatározás szerint szükségszerűen kognát rokona (tehát tágabb értelemben vett vérrokona) is kellene, hogy legyen.

Végezetül Brósz egyfajta párhuzamot vél felfedezni, az „agnascor”, „agnatus” szó és a birtok latin megfelelője: a „possessio” szó jelentése között.⁵ A szerző úgy látja, hogy miként a

⁴ Földi András-Hamza Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest, 2014, 254.

⁵ Megjegyzem, ugyanerre hívja fel a figyelmet Max Kaser: Das Römische Privatrecht, München, 1971, I. 311., s a házasságot nem jogviszonyként, hanem „verwirklichte Lebensgemeinschaft”-ként határozza meg.

possessiónak is kettős jelentése van (jelenthet egyfelől egy egyszerű tényt, állapotot: így a *naturalis possessio*; másfelől egy joghatásokkal együtt járó helyzetet: *civilis possessio*), úgy az *agnascor* is jelezheti egyfelől pusztán valaminek a növekedését, gyarapodását, ugyanakkor rendelkezhet jogkövetkezményekkel együtt járó jelentéssel is (ebben az esetben az *agnatus* egy örökségre jogosult személyt – vagyis agnát rokont – jelent). Fontos azonban megjegyezni, hogy az elemzett szavaknak mindeddig csupán grammatikai vizsgálata történt, azoknak a tanulmány tárgyához kapcsolódó elemzése (Brósz nyomán) a továbbiakban olvasható.

2. A következőkben a tanulmány azon részét tekintjük át,⁶ melyben a szerző az agnát rokon („agnatus”) kifejezés meghatározásait vizsgálja. Ezzel kapcsolatban Brósz rögtön leszögezi, hogy számtalan definíció található a forrásokban, melyek csupán szóhasználatukban különböznek egymástól, tartalmukban lényegében azonosak. Példaként két forráshelyet idéz, melyek alapján levonja az agnát rokonok forrásokban olvasható meghatározásának két leglényegesebb elemét: egyrészt, hogy az agnát rokonokat a közös apától való leszármazás mint egyfajta apai kötelék tartja össze, másrészt pedig, hogy az *agnatio* az „agnát minőség” így az apai, férfiági leszármazás révén jön létre és adódik tovább. Ezek a forráshelyek így szólnak:

Sunt autem agnati per virilis sexus personas cognatione iuncti, quasi a patre cognati, veluti frater eodem patre natus, fratris filius neposve ex eo, item patruus et patruj filius et nepos ex eo. At hi, qui per feminini sexus personas cognatione coniunguntur, non sunt agnati, sed alias naturali iure cognati. Itaque inter avunculum et sororis filium non agnatio est, sed cognatio. item amitae, materterae filius non est mihi agnatus, sed cognatus, et invicem scilicet ego illi eodem iure coniungor, quia qui nascuntur, patris, non matris familiam secuntur (Gai. 1,156)

Agnatusok pedig azok a rokonok, akiket férfiági rokonság köt össze, mintegy az apától rokon, mint például az ugyanazon apától született fivér, a fivér fia és az ő unokája, valamint az apai nagybácsi és a nagybácsi fia és az attól származó unoka. Azok azonban, akiket nőnemű személyek rokonsága köt össze, nem agnatok, hanem másként, a természet jogán rokonok. Tehát az anya fiú-testvére és a nővér fia között nem *agnatio* van, hanem *cognatio*. Ugyanígy az apai nagynéni és az anyai nővér fia nekem nem agnat rokonom, hanem *cognatus* és én velük természetesen kölcsönösen ugyanazon az alapon vagyok rokon, mert a gyerekek az apa és

⁶ Brósz: i. m. 5-6.

nem az anya családját követik. [Brósz Róbert ford.]

Valamint:

Agnati sunt a patre cognati virilis sexus, per virilem sexum descendentes, eiusdem familiae, veluti patrui, fratres, filii fratris patruales. (Ulp. 11,4)

Agnát rokonok(nak minősülnek) ugyanannak a családnak az [azonos] apától [való] férfiági leszármazói, például a nagybácsik, a fivérek, a fivér fiai, az apai ági unokatestvérek. [saját ford.]

Brósz kevésbé lényegesnek tartja a definíciók azon elemeit, melyek az agnatio kapcsán az azonos családhoz való tartozásra mutatnak rá, ill. hogy jellemzően leszármazókról van szó bennük. Végül az eddigiek alapján Brósz levonja a következtetést: az agnát rokonok az ugyanazon családban található apai ági rokonok, s megállapítja, hogy az agnatióval foglalkozó források sehol nem említenek női kapcsolatokat, de még csak a feleségre, vagy a manusra való utalás sem található sehol.

Végül a szerző (még ugyanebben a részben) néhány öröklési jogi kérdést is megvizsgál a ius agnationis (adgnationis) kapcsán, amelyekkel kapcsolatban ismét leszögezi, hogy a ius agnationisnak a (szűkebb értelemben vett) cognatióhoz nincs köze,⁷ s hogy az minden esetben az apától ered, következésképpen az az apai ági rokonoknak „állt rendelkezésére”, csak az ő esetükben állt fenn, s fejtette ki hatását. Ennek megfelelően a tanulmány bemutatja (mintegy felvezetve a következő nagyobb kérdéskört), hogy magánál a ius agnationisnál fogva különbség volt a férfiági és nőági rokonok öröklése (és az ezzel kapcsolatos jogosultsága) között. Ez a különbség jól észrevehető az azonos fokú apai és anyai ági nagybácsik öröklésében: míg az unokaöcs (mint örökhagyó) apai ági nagybátyja (patruus) a ius agnationis révén öröklésre jogosult volt, s lehetett törvényes gyám is, addig anyai ági nagybátyja (avunculus), mivel ő „csak” kognát rokon volt, eredetileg (vagyis a XII táblás törvény által szabályozott civiljogi törvényes öröklés szerint, s esetében a ius agnationis hiányában) sem örökösi képességgel nem rendelkezett, továbbá törvényes gyám sem lehetett.⁸ Ezek a szabályok is azt mutatják, hogy az agnatiónak, ill. a ius agnationisnak a rómaiaknál

⁷ Ehhez ld. az 1. pontban már említett Paul. D. 1,7,23 forráshelyet.

⁸ Sőt, az is elmondható, hogy a XII táblás törvénynek ebben az osztályában (a civiljogi törvényes öröklés II. osztályában [proximi agnati]) a nőrokonok közül csak az örökhagyó apai ági nővére örökölhettek, s testvérek hiányában a távolabbi fokú agnát rokonok közül már csak a férfiak örökölhettek. Ld. még ehhez: Földi–Hamza: i. m. 616., és 616².

elsősorban az öröklési jog területén volt igen fontos szerepe – s hogy ebben a körben hol helyezhető el az *uxor in manu*, az a tanulmány következő pontjából derül ki.

3. Az előző pontban megelőlegezett öröklési jogi témát kifejezetten az *uxor in manura* fókuszálva a Brósz-tanulmány harmadik pontja fejti ki.⁹ Ebben a szerző megállapítja, hogy az *uxor in manu* már az archaikus jog (vagyis a XII táblás törvény) szerint is végrendelet hiányában törvényes örökös volt.¹⁰ A források azonban nem egészen egyöntetűek abból a szempontból, hogy ilyenkor az *uxor in manu* milyen alapon, milyen minőségben örököl. A tanulmány, a forrásokban található meghatározások alapján, négy különböző típusú csoportot állít fel, melyek az *uxor in manu* öröklésének jogalapjával, ill. minőségével foglalkoznak.

A források első csoportja szerint az *uxor in manu* a manusos házasságkötéssel nem válik automatikusan *sua heresszé*, hanem *quasi sua heres*, vagyis csak mintegy *sua heres* lesz, s ezáltal fog (mintegy *filiae loco*) örökölni. Brósz felhívja a figyelmet a „quasi” szó fontosságára is: ezzel ugyanis feltehetően éppen arra akartak utalni, hogy az *uxor in manu* manusos házasságkötéssel létrejött törvényes örökösi minősége nem egy „természetesen úton” létrejött, hanem egy jogi eszközökkel létrehozott minőség. Ebből a szerző szerint levonható az a következtetés is, hogy az *uxor in manu* fenti viszonya a családhoz semmiképpen nem agnát rokonság (s nem is feleltethető meg annak), csupán (a fentiek alapján manusos házasságkötéséből fakadó) *quasi sua heres* minőség. Ezen fejtegetés végén Gaiusra (2,138-139) hivatkozik:

Si quis post factum testamentum adoptaverit sibi filium aut per populum eum, qui sui iuris est, aut per praetorem eum, qui in potestate parentis fuerit, omni modo testamentum eius rumpitur quasi agnatione sui heredis. Idem iuris est, si cui post factum testamentum *uxor in manum* conveniat, vel quae in manu fuit, nubat: **nam eo modo filiae loco esse incipit et quasi sua.** (Gai. 2,138-139) [kiemelések itt és a további forrásidézetekben is tőlem – a dolgozat szerzője]

Ha valaki végrendelet készítése után fogadott örökbe egy fiút, akár a nép által egy olyat, aki *sui iuris* volt, akár a praetor közbenjöttével olyat, aki atyja potestasa alatt állott, ezzel mindenképpen megdől a végrendelet, mintha csak *suus heres* született volna még oda. Ugyanez a jog érvényesül annál is, aki (utóbb), a végrendelet elkészülte után *manusa* alá vette feleségét, vagy ha az, aki csak a *manusa* alatt volt, feleségül is megy hozzá. Ilyen módon ugyanis ettől kezdődően lányának minősül,

⁹ Brósz: i. m. 6-8.

¹⁰ Ez nem mást jelent, mint hogy az *uxor in manu* a civiljogi törvényes öröklés I. osztályában, vagyis a *sui heredes* között örökölt (saját jogon, de mintegy *filiae loco*). Ld. Földi–Hamza: i. m. 615.

mintegy suaként. [Brósz Róbert fordítása]

A második csoportba sorolt források sem utalnak arra, miszerint az uxor in manu agnát rokon lenne, hanem azt emelik ki, hogy a manusos házasságot kötött feleség egy leánygyermek, ill. (apai) féltestvér jogán (filiae iure) örököl.

(...) fiducia causa cum viro suo fecerit coemptionem, nihilo minus filiae loco incipit esse: nam si omnino qualibet ex causa uxor in manu viri sit, placuit eam **filiae iura** nancisci. (Gai. 1,115b)

(...) a férjével fiduciárius coemptiót kötött volna, akkor is minden további nélkül lánya gyanánt szerepelne; ha ugyanis a feleség bármilyen címen van is férje manusa alatt, úgy tetszik, megszerzi a lány jogállását. [Brósz Róbert ford.]

A harmadik csoportba Brósz azokat a forrásszövegeket sorolja, melyek még mindig nem agnát rokonságról beszélnek, csupán egy ki nem mondott fikció alapján az uxor in manu sua heresnek (tehát már nem „quasi” sua heresnek!) tekintik, melynél fogva a feleség a pater familias mintegy leánygyermekként filiae loco örököl. Ezt a megállapítást találhatjuk pl. a Gai. 3,3 forráshelyen:

Uxor quoque, quae in manu eius, qui moritur, est, **ei sua heres est, quia filiae loco est** (...) (Gai. 3,3)

Az a feleség, aki férjének manusa alatt áll, annak sua heres-e, mert egy lány helyét foglalja el. (...) [Brósz Róbert ford.]

Végül a negyedik csoportba azokat a forrásokat helyezi a szerző, amelyek az uxor in manu minden további nélkül sua heresnek tekintik, ennél fogva természetesnek veszik, hogy örököl. Mindazonáltal ezekben a szövegekben sem található utalás arra nézve, hogy az uxor in manu agnát rokon lenne, tekintve, hogy ezek a szövegek is elsősorban a feleség sua heres minőségével foglalkoznak. Itt Ulpianus szövegeit veszi alapul (a Liber singularis regularumból).¹¹

Sui heredes instituendi sunt vel exheredandi. **Sui autem heredes sunt liberi, quos in potestate habemus**, tam naturales quam adoptivi; **item uxor, quae**

A suos heresekeket ki kell nevezni, vagy ki kell tagadni. Sui heredes (saját jogon örökösök) a gyermekek, akik hatalmunk alatt állnak, éppúgy a természetesek, mint

¹¹ Brósz szerint (Brósz: i. m. 7.) az első ulpianusi szöveg egy későbbi kiegészítésre utal, a második szöveg kapcsán pedig Brósz megjegyzi (Brósz: i. m. 7.), hogy az feltehetően egy későbbi, posztklasszikus átdolgozás eredménye. Mindezeknél fogva a két forráshelyet igencsak kritikusan, óvatosan kell kezelni.

in manu est, et nurus, quae in manu est filii, quem in potestate habemus. (Ulp. 22,14)

Továbbá:

Civis Romani liberti hereditatem lex duodecim tabularum patrono defert, si intestato sine suo herede libertus decesserit; ideoque sive testamento facto decedat, licet suus heres ei non sit, **seu intestato, et suus heres ei sit, quamquam non naturalis, sed uxor puta, quae in manu fuit**, vel adoptivus filius, lex patrono nihil praestat (...) (Ulp. 29,1)

az örökbefogadottak; **hasonlóképpen a feleség, aki manus alatt áll**, és a meny, aki olyan fiúgyermek manusa alatt áll, aki hatalmunk alá tartozik. [saját ford.]

Római polgár felszabadított hagyatékát a XII táblás törvény a felszabadítónak juttatja, ha a felszabadított végrendelet tétele nélkül, „saját örökös” (suus heres) nélkül hal meg; ezért, ha úgy halt meg, hogy tett végrendeletet, bár suus herese nincs, **vagy végrendelet hátrahagyása nélkül (halt meg), ám van suus heres-e, jöllehet, nem természetes, hanem pl. a manus alatt állt feleség**, vagy örökbefogadott fiúgyermek, a törvény a felszabadítónak semmit sem juttat (...) [saját ford.]

A releváns források ilyenén csoportosítása után Brósz felhívja a figyelmet arra, hogy az uxor in manu sua heresként való elismerése a forrásokban nem általános, s míg más személyek e meghatározás alá esnek, addig az uxor in manu gyakran kimarad a sui heredes felsorolásából.¹²

Mindazonáltal azokban a forrásokban, melyek sua heresként említik az uxor in manut, ennek alapjaként nem az agnatiót jelölik meg, hanem sokkal inkább a manust, azt a tényt, hogy az uxor in manu férje, a pater familias hatalma alatt áll. Ennek kapcsán a tanulmány egy fejlődési ívet vél felfedezni a XII táblás törvény és az uxor in manu klasszikus kori megítélése között, vagyis abban, hogy miként „kreálták” mesterségesen, jogi eszközökkel sua heresszé az uxor in manut. Míg kezdetben (erre utal a források fenti csoportosításában az első csoport) az uxor in manu öröklésének alapjaként annak „csupán” quasi sua heres minőségét jelölték meg, ill. azt, hogy egy leánygyermek jogán örököl (2. csoport), addig később (3. csoport) már megnevezésében is sua heresként jelent meg a forrásokban (tehát már nem mint „quasi” sua

¹² Brósz erre példaként Paulusra utal, Id. Paul. 4,8,4 és Paul. 4,8,7. Az uxor in manu mindkét esetben kimarad a felsorolásból.

heres, bár még ekkor is utalnak rá, hogy ez a filiae loco pozícióból ered), míg végül (4. csoport) már minden további megszorítás nélkül (tehát a filiae loco helyzetére sem utalva) a sui heredes csoportjának tagjaként említik (ahogy ezt Ulpianusnál láthattuk).

4. A tanulmány következő részében Brósz azt a kérdést vizsgálja meg, ismerték-e a rómaiak kifejezetten az „agnát család” fogalmát.¹³ E vonatkozásban egy, a Digestában található Ulpianus-szövegből indul ki,¹⁴ mely szerint ebben a körben lehet beszélni egy szűkebb értelemben vett (familia proprio iure) és egy tágabb értelemben vett (familia communi iure) családról. Az Ulpianus-szövegben mindazonáltal nincsen szó semmilyen „agnát családról”, így tehát a tanulmány szerint a család és az agnatio nem szükségszerűen fedik egymást, ahogy a forrásokban nem is találkozunk ilyen jellegű (pl. „agnát család”) megnevezéssel¹⁵ (legfeljebb a „naturalis” vagy az „adoptiva” familia kifejezéssel találkozhatunk¹⁶).

Familiae appellatio refertur et ad corporis cuiusdam significationem, **quod aut iure proprio** ipsorum **aut communi universae cognitionis** continetur. **Iure proprio familiam** dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias, matrem familias, filium familias, filiam familias quique deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps. (...) **Communi iure familiam dicimus omnium adgnatorum:** nam etsi patre familias mortuo singuli singulas familias habent, tamen omnes, qui sub unius

A *familia* („család”) elnevezés azon személyek közösségét is jelöli, akiket vagy a csak rájuk vonatkozó jogi normák ereje, vagy általános és közös vérrokon kötelék kapcsol egybe. „*Familia proprio iure*”-nak több olyan személyt nevezünk, akik vagy természetes okból <=születésük révén>, vagy a jog erejénél fogva egy személy hatalma alá vannak vetve, mint például a családapa, a családanya, a családfiú, a családleány és mindazok, akik az ő helyükbe lépnek, mint például a fiú és leányunokák, és így tovább. (...) *Familia communi iure*-nak az összes agnát rokon

¹³ Brósz: i. m. 8-9.

¹⁴ D. 50,16,195,2

¹⁵ A szakirodalomban ellenben megjelenhet ez a kifejezés, erre példaként Vécseyre hivatkozik, ld. Vécsey Tamás: Római családi jog. Budapest, 1875, 33. Itt ugyanis olvasható az „agnatica familia” kifejezés, amely egyébként a forrásoktól teljes mértékben idegen. „Az önjogu férj: törvényes nejével, fiaival, menyével hajadon leányaival, fiainak hajadon leányaival. s ezek bármelyikének minden vagyonával együtt egységes közösséget, agnatica familiát képez, melyből azonban ki vannak zárva a leánynak gyermekei, mert ezek ha házasságból erednek nemzójuk családjához tartoznak, ha pedig házasságon kívül születtek semmi családi kötelékbe nem illenek.” (Mindehhez egyébként Mommsenre hivatkozik: Römische Geschichte, I. 57.)

¹⁶ A familia naturalis és a familia adoptiva fogalmak megjelenéséhez ld. pl. D. 38,8,1,4.

potestate fuerunt, recte eiusdem familiae appellabuntur, qui ex eadem domo et gente proditi sunt. (D. 50,16,195,2)

közösségét nevezzük. Mert valóban, még ha a *pater familias* halálával mindegyikük külön család fejévé válik is, mindazonáltal azokat, akik egy személy hatalma alatt álltak, jogszerűen nevezzük ugyanazon *familia* tagjainak, mivelhogy ugyanazon házközösségből és ugyanazon nemzetségből származnak. [Péter Orsolya ford.¹⁷]

A Brósz-tanulmány szerint további következtetések is levonhatók abból, hogy az „agnát család” kifejezés a rómaiaktól idegen volt. Mivel az *uxor in manu* (a manus révén) férje hatalma alatt állt, éppen ebből kifolyólag, s a fenti definíció nyomán feltehetően a családhoz tartozott (a *familia proprio iuréhez*), ettől azonban még nem feltétlenül volt egyben az *agnatio* tagja, vagyis a családhoz (a *familia proprio iuréhez*) való tartozás nem jelentette szükségszerűen az *agnatio*hoz való tartozást, az *agnát* rokoni minőséget is.¹⁸ További következtetésként fogalmazza meg a szerző azt a gondolatot, mely szerint elképzelhető, hogy az *agnát* rokonság, elsősorban az archaikus jogban, a családi jogi jelentőségén túlmutatóan inkább öröklési jogi jelentőséggel bírt.

5. A tanulmány következő pontjában Brósz arra a kérdésre keresi a választ, hogy található-e a források között olyan, amely egyértelműen úgy határozza meg az *uxor in manu* mint a *pater familias* *agnát* rokonát, ill. az *agnát* rokonok felsorolásában megtalálható-e az *uxor in manu*.¹⁹ Ezen kérdés megválaszolására két forráshelyet idéz,²⁰ melyek alapján megállapítja, nem véletlen, miszerint az idézett forrásszövegek egyszer sem említenek nőket

¹⁷ Péter Orsolya: „Familiam dicimus plures personas...” A római család és rokonság alapfogalmai a klasszikus római jogban. In: Jogelméleti szemle (2009) 2. sz.

¹⁸ Ezt fogalmazza meg a Földi–Hamza-féle tankönyv is, ld. Földi–Hamza: i. m. 240.

¹⁹ Brósz: i. m. 10.

²⁰ Gai. 3,10 és coll. 16,2,10: Vocantur autem agnati, qui legitima cognatione iuncti sunt. legitima autem cognatio est ea, quae per virilis sexus personas coniungitur. itaque eodem patre nati fratres agnati sibi sunt, qui etiam consanguinei vocantur, nec requiritur, an etiam matrem eandem habuerint. item patruus fratris filio et invicem is illi agnatus est. eodem numero sunt fratres patruales inter se, id est qui ex duobus fratribus generati sunt, quos plerique etiam consobrinos vocant; qua ratione scilicet etiam ad plures gradus agnationis pervenire poterimus. (Brósz Róbert fordításában: Agnatusoknak hívják azokat, akiket törvényes rokonság fűt össze. Törvényes pedig az a rokonság, amely férfi ágon kapcsolja össze a személyeket. Tehát az ugyanazon apától született fivérek egymásnak agnatusai, akiket consanguineinek is hívnak, és nem vizsgálják, hogy ugyanaz volt-e az anyjuk. Ugyanígy a nagybácsi a fivére fiának és az neki kölcsönösen agnatusaik. Ugyanebbe a körbe tartoznak a fivérektől származó unokatestvérek egymás között, azaz azok, akiket két fivér nemzett; őket többnyire consobrinosoknak hívják. Ezen okoskodás alapján ti. az agnatióknak több fokára is eljuthatunk.)

az agnatioval kapcsolatban, ill. hogy ennél fogva természetesen az uxor in manu sem található meg az agnát rokonok között.

6. A következőkben azt vizsgálja meg a szerző, miként jöhet létre az agnatio, mely módokon jöhet létre valakinél agnát rokoni minőség.²¹ E vizsgálódás során visszautal az 1. és a 2. pontban megállapítottakra is. Két módon jöhet létre valakinél agnát rokonság a források alapján: születéssel és örökbefogadással. Ezt mondja ki többek között a következő forráshely:

Parvi autem refert, **adgnatus hic**
nativitate an adoptione sit quaesitus:
nam qui adoptatur isdem fit adgnatus,
quibus pater ipsius fuit, et legitimam
eorum hereditatem habebit vel ipsi eius.
(Ulp. D. 38,16,2,3)

Kevésbé számít ugyanakkor, az agnát
rokoni minőség születéssel vagy
örökbefogadással jön-e létre: mert akit
örökbefogadnak, ugyanazoknak válik agnát
rokonává, akiknek az (örökbefogadó) apa
(agnát rokona) volt, és törvényes örököse
lesz nekik, avagy ezek neki. [saját ford.]

Míg előbbi az agnát rokoni minőség létrejöttének természetes módja, addig utóbbi annak mesterséges úton történő létrehozásának lehetőségét jelenti.

Ulpianus e megállapításnak ellentmondani látszik, amikor egy helyen²² a születés és az adoptio mellett, velük egy szinten említ más családjogi tényeket is, köztük a manusos házasságkötést is²³ (melyeket még egy további, Paulus által említett [a hadifogságból visszatérő postumusszal] is ki lehet egészíteni²⁴).

Ezzel kapcsolatban azonban Brósz azon a véleményen van, hogy itt nem az agnatio létrejöttének különböző módozatairól van szó, hanem egyszerűen arról, hogy milyen módokon változhat meg a civiljog szerint a korábbi örökösök száma. Ennek megfelelően az „agnascitur” ebben a mondatban nem az agnát rokoni minőség létrejöttére utal, jelentése ebben a vonatkozásban: a sui heredes számának gyarapodása, s mely kihatással lehet a korábban tett végrendelet érvényességére. Ennek fényében a következőképpen lehetne fordítani a kérdéses ulpianusi forráshelyet:

Agnascitur suus heres aut agnascendo aut
adoptando aut in manum conveniendo aut

Suus heresszé válik valaki születéssel, vagy
örökbefogadással, vagy manusos

²¹ Brósz: i. m. 10-11.

²² Ulp. 23,3.

²³ Ugyanitt említi a kiesett örökös helyére való belépést (jogutódlást) és a manumissiót is.

²⁴ Paul. 4,8,7; a tanulmány ezt a 3. pontban már tárgyalta, ld. Brósz: i. m. 8.

locum sui heredis succedendo, velut nepos mortuo filio vel emancipato, aut manumissione, id est si filius ex prima secundave mancipatione manumissus reversus sit in patris potestatem. (Ulp. 23,3)

házasságkötéssel, vagy egy suus heres helyébe lépéssel (jogutódlással), például az unoka a fiúgyermek halálával, vagy felszabadításával; avagy annak manumissiójával, vagyis, ha a fiúgyermek az első vagy a második mancipációja után manumissióval visszakerül az apa hatalma alá. [saját ford.]

Erre helyezi a hangsúlyt az a Paulus-szöveg (Paul. 4,8,7) is, amely rámutat arra, miszerint annak ellenére, hogy a postumus soha nem állt apai hatalom alatt, mégis suus heres lesz.²⁵

7. Ebben a pontban a Brósz-tanulmány arra tesz kísérletet, hogy felderítse, honnan származik a korábbi (és a túlnyomórészt még ma is elfogadott) felfogás, miszerint az uxor in manu házasságkötésével férje agnatiójának tagjává válik.²⁶ Brósz szerint nyilvánvaló, hogy ez a felfogás csakis félreértésen, a releváns források téves értelmezésén alapulhat. Mindazonáltal ennek a felfogásnak az eredete igencsak homályos, és tulajdonképpen semmi bizonyosat nem tudunk róla²⁷ (s mivel ez a kérdés szorosan véve nem is kapcsolódik a voltaképpeni problémához, így a továbbiakban nem foglalkozom vele).

8. Végezetül a tanulmány bemutatja, hogyan viszonyulnak a modern romanisták a kérdéshez.²⁸ E viszonyulás alapján a szakirodalmat négy nagyobb csoportba osztja. Az első csoportba sorolja azokat (s megállapítása szerint a legtöbb tankönyv is ebbe a kategóriába tartozik), akik elkerülik a kérdést, egyszerűen nem foglalkoznak vele. A második csoportba azokat sorolja, akik mindenféle kritika, megalapozás vagy éppen hivatkozás nélkül elfogadják azt a dogmát, miszerint az uxor in manu agnát rokon. A harmadik kategóriába a tanulmány

²⁵ Szintén az „agnascitur”-nak erre a jelentésére utal az ulpianusi szöveg címe (Ulp. 23), amely alatt a fenti megállapítást tette: QUEMADMODUM TESTAMENTA RUMPUNTUR, vagyis: Miképpen dőlnek meg a végrendeletek. A megdőlés fogalmához ld. Siklósi Iván: A nemlétező, érvénytelen és hatálytalan jogügyletek elméleti és dogmatikai kérdései a római jogban és a modern jogokban. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2014, 381.

²⁶ Brósz: i. m. 11.

²⁷ Először a kora újkorban, mégpedig Cuiaciusnál (1564-ben) jelenik meg (Observationum et Emendationum libri, in Opera omnia, Venetiis 1758, III.154.B.) ez a felfogás, mindazonáltal ez semmilyen klasszikus forrással nem támasztható alá, s Brósz úgy véli, nem kis mértékben Cuiacius tekintélye is hozzájárult ezen elképzelés elfogadottságához (a kérdéses forráshely, egy, a törvényes öröklésben résztvevő személyek szemléltetéséhez készült táblához kapcsolódik). Ehhez a forráshoz (többek között) ld. különösen Volterra: La „Graduum agnationis vetustissima descriptio” segnalata da Cuias. In: Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Róma, 1978.

²⁸ Brósz: i. m. 12.

szerint azok tartoznak, akiknél a kérdés ellentmondásosan jelenik meg, vagyis akik elfogadják, hogy a férfiági rokonok az agnát rokonok, de minden további nélkül egyben az *uxor in manut* is agnát rokonként jelölik meg. Az utolsó csoportba tartoznak végül azok a szerzők, akik az előző pontban említett ellentmondást felismerik (bár a problémát látszólagosnak veszik), és valamilyen módon meg is próbálják feloldani, tisztázni. Brósz az ebbe a csoportba tartozó nézeteket is – amelyeknek képviselői a problémát érzékelik – elutasítja, nevezetesen amikor arra tesznek kísérletet, hogy az *uxor in manu* esetében – a forrásokkal egyébként közvetlenül alá nem támaszthatóan – az agnát rokonságot fiktív agnatióval magyarázzák meg.

Összefoglalván a fentieket,²⁹ Brósz megállapítja, hogy bár az *uxor in manu* megtalálható a *sui heredes* csoportjában (ill. időnként a *consanguineis*vel együtt), ennek ellenére (mivel az agnát rokonság a férfiági leszármazáson alapult) egyszer sem említik a források agnát rokonként az *uxor in manut*, aki a forrásokban ennek megfelelően hiányzik az agnát rokonok meghatározásából, ill. felsorolásából is. Utóbbi (ti. hogy az *uxor in manut* nem kell felvenni az agnát rokonok felsorolásába), a tanulmány szerint a római jogtudósok számára egyértelmű volt, s ennek oka nem más, mint hogy az *uxor in manu* nem tartozott az agnatióba, nem volt agnát rokon.

A fentiek során igyekeztem bemutatni a Brósz-tanulmány legfőbb érveit és legfontosabb megállapításait, amelyek nyomán a szerző arra a megállapításra jutott, hogy az *uxor in manu*, szemben az uralkodó nézettel, nem tekinthető az agnát rokonnak, sőt, a tanulmány alapján arra is következtethetünk, hogy tulajdonképpen semmilyen agnatio tagjának (tehát sem férje, sem apja agnatiójának vonatkozásában) nem tekinthető.³⁰

²⁹ Brósz: i. m. 12-13.

³⁰ Bár ez utóbbi megállapítást a tanulmány *expressis verbis* nem mondja ki, mivel ugyanakkor azt nem vitatja, hogy a feleség a manusos házasságkötéssel *capitis deminutio minima*t szenvedett el és ezzel kikerült korábbi agnatiójából, a következtetés kézenfekvő.

A Brósz-tanulmány kritikája

A következőkben a tanulmánnyal kapcsolatos kritikákat veszem górcső alá, amennyiben igyekszem azok legjelentősebb megállapításait, észrevételeit ismertetni, továbbá azokat a Brósz-tanulmányban foglaltakkal „ütköztetni”. Gedeon Magdolna fogalmazta meg a legjelentősebb kritikákat,³¹ amelyek két cikkében jelentek meg. Mivel a második cikk az elsőben foglaltaknak az újbóli összefoglalását, ill. azok kibővítését tartalmazza,³² így a továbbiakban csak a második kritikával fogok foglalkozni. A Gedeon-cikk mellett, vele párhuzamosan igyekszem bemutatni Földi Andrásnak a kérdésről kifejtett gondolatait is, ill. mivel a kritika gyakran érinti a Földi–Hamza-féle tankönyvben foglaltakat is, így szükségesnek látom arra is gyakran hivatkozni.³³ Mindezekén túl, a szükséges mértékig igyekeztem más releváns szakmunkákat is felhasználni, amelyek az *uxor in manu* helyzetével (is) foglalkoznak – ezekre az általuk érintett kérdésköröknél hivatkozom.

Az első kritikai megjegyzés a Brósz-tanulmány fejtegetéseihez, annak az „agnascor”, „agnatus” szavak nyelvtani, jelentésbeli vizsgálatát, elemzését érinti, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy veszélyes a római jogi kifejezések kizárólag nyelvtani, a kontextusból kiemelt elemzése, és különböző következtetések ezekből történő levonása.³⁴ Ebben teljes mértékben igaza van Gedeonnak, azonban fontosnak tartom kiemelni, hogy a Brósz-tanulmány közel sem szorítkozik kizárólagosan a szavak nyelvtani elemzésére, s azokat nem is ragadja ki a forráshelyi szövegkörnyezetből. Az pedig, úgy vélem, elfogadható, ha egy ilyen jellegű tanulmány foglalkozik a vizsgált témakörbe tartozó legfontosabb szavak különböző jelentéseivel, a felmerülő jelentésszintekkel, hiszen azok ismerete nélkül nem is lehetne jelentősebb vizsgálódást folytatni az adott tárgykörben. A későbbiekben is látni fogjuk, nem egy kapcsolódó kérdés megválaszolásához és nem egy releváns forrás megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlenül fontos a szavak különböző jelentéstartalmának ismerete.

³¹ Gedeon Magdolna: Agnat rokon-e az *uxor in manu*? In: Doktoranduszok fóruma. Miskolc, 1998. november 6. A Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának szekciókiadványa. Miskolc, 1999, 8-11., Uő: Még egyszer arról, vajon agnát rokon-e az *uxor in manu*? In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica 27/1 (2009). 33-40. (A továbbiakban ez utóbbit idézem.)

³² Gedeon: i. m. 34.

³³ Földi András: A római jogi kutatások néhány aktuális kérdéséről. In: Szalay Gyula ünnepi kötet, Győr 2010, 167-181.

³⁴ Gedeon: i. m. 33-34. Földi András úgy véli, a szerző ez alatt az *interpretatio grammaticára* gondol (ld. Földi: i. m. 169¹¹). Szintén a források szó szerinti elemzésének gyakran megtevésztő mivoltára hívja fel a figyelmet Gilbert Hanard: *Observations sur l'adgnatio c.* munkájában (in: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 1980, 171).

Megerősíti Brósz értelmezését egyébként az Oxford Latin Dictionary „agnascor” szócikke.³⁵ Ez ugyanis szintén elsőként a hozzánövést, hozzászületést emeli ki (s kifejezetten valamilyen későbbi, pl. a pater familias végrendeletének megtételét követő időpontban történő születést³⁶), s egyéb jelentések mellett a negyedik jelentéstartalomként határozza meg az agnatusszá, agnát rokonná válást.

Gedeon szerint Brósz (s egyben a nézetét elfogadó Földi–Hamza-féle tankönyv) az uxor in manu helyzetét időbeli behatárolás nélkül elemzi.³⁷ Ezen megállapítását arra alapítja, hogy a Brósz elsősorban a Kr.u. II-III. századból származó forrásokat elemez (itt elsősorban Gaius Institutióiira gondol), amivel figyelmen kívül hagyja a kérdésnek a jogfejlődés tükrében megmutatkozó vetületeit, holott Gedeon szerint a kérdést éppen ebben a vonatkozásban kellene tárgyalni. Való igaz, hogy a történeti, a jogfejlődés szempontjából történő megközelítést a Brósz-tanulmány (és a Földi–Hamza-tankönyv³⁸) nem helyezi középpontba. Ez ugyanakkor még nem jelenti azt, hogy teljességgel figyelmen kívül hagyná a jogfejlődést. A tanulmányból számtalan példa hozható arra, amikor Brósz visszautal a Gaiusnál jóval korábbi forrásokra és időkire is (olyan kifejezésekkel, mint pl. „im alten Recht”, „im uralten Recht”, „in den Zeiten nach den Gesetzen der Zwölf Tafeln”, stb.), ami azt mutatja, hogy ha a szerző nem is szán ebben a kérdésben központi szerepet a jogfejlődésnek, azért foglalkozik a történeti változásokkal is.³⁹ Gedeonnak mindazonáltal igazat kell adnunk abban, hogy hibás lenne egy statikus helyzet alapján elemezni az uxor in manu pozícióját, azt mindenképpen a maga dinamizmusában kell megtenni.

Gedeon ezért a továbbiakban az egyes problematikus kérdéseket elsősorban jogtörténeti, jogfejlődési szempontból vizsgálja. Elsőként megállapítja, hogy az archaikus társadalomban, mivel annak alapvető társadalmi egysége a család volt,⁴⁰ az egyes emberek

³⁵ Oxford Latin Dictionary, Oxford, 1982, 86sk.

³⁶ Az „agnatio” és az „agnatus” szócikkeknél szintén ezt a jelentést emeli ki elsősorban, s mindkettőnél csak másodsorban írja a férfiági, férfiak által közvetített rokonságot.

³⁷ Gedeon: i. m. 34.

³⁸ A Földi–Hamza-tankönyvet még egy további kritika is éri ezzel kapcsolatban (ti. a Gai. 1,156 forráshelyre való hivatkozás tekintetében), amennyiben ellentmondásosságot vél felfedezni két állítás között, melyek mindkét esetben az említett forráshelyre hivatkoznak (ld. Gedeon: i. m. 34.). Földi András cikkében igyekszik feloldani ezt az „első látásra mutató” ellentmondást (ld. Földi: i. m. 168⁸.), a magam részéről pedig a tankönyv érintett megjegyzését (Földi–Hamza: i. m. 241⁴.) éppen egy olyan példának vélem, amely cáfolja azt az állítást, mely szerint a tankönyv (is) mindenféle időbeli behatárolás nélkül vizsgálná a kérdést. Ennek a megjegyzésnek egyébként a későbbiekben is lesz jelentősége, erre a cognatio eltérő jelentésénél utalok majd.

³⁹ Többek között az is erre utal, hogy Brósz a tanulmány 3. pontjában a források alapján egy fejlődési ívre igyekszik rámutatni az uxor in manu sua heres minőségének kialakulásában, ld. Brósz: i. m. 8.

⁴⁰ Zlinszky János: Állam és jog az ősi Rómában. Budapest, 1996, 37.

nem egyénként, hanem egy közösség, kiváltképpen egy család tagjaiként jelentek meg. A családnak ezt a kiemelt jelentőségét mutatja az is, hogy ekkoriban (az államszervezet kezdetlegessége miatt, és mert a nemzetség mint felsőbb rendező hatalom a római társadalomban nem volt tisztán jelen⁴¹) a család jelentős hatalmi szerepet is betöltött.⁴² Ez összhangban van az archaikus jog azon jellegzetességével, amely szerint ekkoriban a különböző (pl. családi) viszonyokat alapvetően hatalmi viszonyként fogták fel.⁴³ Fontos továbbá, hogy a különböző társadalmi viszonyok hatalmi viszonyként való értelmezésének dominanciája miatt ekkoriban a család, s egyben a rokonság összetartozása nem a vérrokonságon alapult, hanem a házközösségekhez való tartozás szerint. Ezen házközösségeket, amelyek az egyazon pater familias hatalmának való alávetettségén alapultak álltak fel, a források alapján familia proprio iurénak nevezhetjük, szemben a (szintén a források alapján) familia communi iurének nevezett, jóval szélesebb rokoni kört magában foglaló közösséggel, az agnatióval.⁴⁴ Ez utóbbiba tartoznak ugyanis mindazok, akik ugyanazon pater familias hatalma alatt állnak, vagy állnának, ha a közös családfő még élne, a familia communi iure tehát nem más, mint az agnatio.⁴⁵ Ezen a ponton azonban elválnak

⁴¹ Zlinszky: i. m. 38. (Ezzel kapcsolatban erre hivatkozik Gedeon is.)

⁴² Edoardo Volterra: La conception du mariage à Rome. In: Revue internationale des droits de l'antiquité, 3/2, 1955, 365-379. szintén a család (famille domestique) jogi, társadalmi körülmények között való vizsgálatának fontosságát emeli ki, külön megemlítve annak, politikai, hatalmi, védelmi, rendfenntartási funkcióit (Volterra: i. m. 371-372.).

⁴³ Földi-Hamza: i. m. 238. Jean Gaudemet: Observations sur la manus. In: Revue internationale des droits de l'antiquité, 1953, 353., tanulmányának konklúziójában már-már költői kérdésként teszi fel, hogy a nő egyszerűen a tulajdonjog tárgya lett volna, a coemptio pedig egyszerűen egy adásvételi forma? Hiszen, ha elfogadjuk, hogy az archaikus korban a családi viszonyok hatalmi alapon álltak, mindenképpen erre az eredményre jutunk. Kijelenti tehát, hogy bár a családi viszonyokat kétségtelenül elsősorban hatalmi viszonyokként kezelték, nem lehet ezeket ugyanakkor kizárólag a vagyoni viszonyok mintájára, azok analógiájaként értelmezni. Benedek Ferenc: A manus-szerzés és a házasságkötés alakszerűségei a római jogban. In: Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből, X. évf., Pécs, 1979, 23sk. és 23³⁹. felhívja a figyelmet a szakirodalomban élő eltérő álláspontokra, vagyis, hogy egyesek szerint a nő a coemptióban mint annak aktív alanya vesz részt, sőt bizonyos vélemények szerint a coemptio egyfajta kölcsönös vétel volt. Benedek ugyanakkor rámutat arra, hogy a nő a vétel tárgyának szerepét töltötte be, vagyis az ügylet alanyai a vőlegény és a menyasszony apja volt, a nő „önmancipációja”, valamint a feleségnek a férjre irányuló, kölcsönös vétele a rómaiak számára több okból is elképzelhetetlen, összeegyeztethetetlen volt. (Érdemes meggondolni, ki kapja a „vételárat”, ha a nő sui iuris volt? Erre az érdekes helyzetre hívja fel a figyelmet Alan Watson: The Spirit of Roman Law, Athens [Georgia], 1995, 189. Szerinte az innovatív rómaiaknak egy ilyen fajta technikai jellegű probléma nem jelentett gondot, s egyébként is, a coemptio célja valószínűleg a manusos házasságkötés olyan rétegek számára való kiterjesztése volt, akiknek nem volt elérhető a confarreatio.) Nem utolsó sorban azt is meg kell említeni, hogy Volterra: i. m. 366. szerint a coemptio egyáltalán nem tekinthető „nővételnek” (a dos-nak sem tulajdonít ilyen jellegű funkciót, „csupán” hozományként értékeli).

⁴⁴ D. 50,16,195,2; erre hivatkozik a Brósz is (i. m. 8.). Megjegyzem, Gilbert Hanard: Manus et marriage a l'époque archaïque. Un essai de mise en perspective ethnologique. RIDA, 36, 1989, 166. mind a két családtípus esetén, köztük különbséget nem téve állítja, hogy a familia tagjait az agnatio kapcsolja össze.

⁴⁵ Max Kaser – Rolf Knütel: Römisches Privatrecht. München, 2014, 87.

egymástól a különböző nézetek, a Brósz-tanulmányt alapul véve ugyanis hiba lenne a familia proprio iurét egy „szűkebb agnatióként”, az agnatio egy szűkebb értelmezéseként felfogni.⁴⁶

A nézetek közötti különbségeket, ill. azok alapját véleményem szerint (s főképpen természetesen a Brósz-tanulmány alapján) a következők szerint lehet bemutatni. A D. 50,16,195,2-beli Ulpianus-szöveg alapján csak azt lehet megállapítani, hogy familia proprio iurének azt a közösséget nevezték, melynek a tagjai a pillanatnyilag (a jelenben) valakinek a hatalma alatt álló családtagok. Ezzel szemben familia communi iurének nevezték azt a közösséget, melynek azok is tagjai voltak (az agnatio fenti meghatározása szerint), akik pillanatnyilag esetleg nem állnak ugyanazon pater familias hatalma alatt, de mégis, egy múltban élt közös pater familias hatalma alatt állnának, ha a közös pater familias még élne.⁴⁷ Ez utóbbi ráadásul nem is egyszerűen a pater familiast megillető általános potestasra vonatkozik (melynek része a manus is), hanem kifejezetten a patria potestasra.⁴⁸ A két családtípus tehát egyaránt egy hatalmi viszony alapján szerveződik, de míg az első az aktuális pater familiashoz kötődve csupán a pillanatnyi helyzetet tükrözi, addig a másik független minden jelenbeli pater familiastól és azoknak a családtagjai feletti hatalmuktól, s tagjai között éppen ezért nemcsak hatalom alatti személyek vannak, hanem a jelenben fennálló különböző familia proprio iurék családfői is (akik egyébként nem állnak senki más hatalma alatt, vagyis önjogúak).

Kérdés azonban, hogy akkor pontosan mi is különbözteti meg a két családtípust? Ezen a ponton válik lényegessé az agnatiónak a Brósz-tanulmányban (és a Földi–Hamza-féle tankönyvben is⁴⁹) kiemelt, a források alapján megállapítható azon sajátossága, mely szerint az agnatio az apai ági leszármazás folytán közvetítődik. Ezek alapján az agnatio egyfajta sajátos kettősséggel bír, mely szerint egyrészt az apai ági leszármazást tükrözi,⁵⁰ másrészt pedig egy

⁴⁶ Erre hívja fel a figyelmet Erdődy János is, ld. Erdődy János: Megjegyzések a familia római jogi fogalmához Iustum Aequum Salutare 8/2, 2012, 50⁴. Hanard (1980): i. m. 184. azonosítja az agnatióval (annak mintegy ideális keretként határozza meg) a familia proprio iurét.

⁴⁷ Brósz: i. m. 9.

⁴⁸ Erre hívja fel a figyelmet Földi: i. m. 168⁶. A pater familiast megillető hatalom különböző alakzatainak vizsgálatával foglalkozik Carlos Felipe Amunátegui Perelló: Potestas manus mancipiumque c. tanulmányában (Revue internationale des droits de l'antiquité, 2012, 57-92.), megállapítva, hogy a különböző hatalmi alakzatok már a római jog fejlődésének korai szakaszában létrejöttek, és ezek jól elkülöníthető, világos jelentéssel bírtak (Amunátegui Perelló: i. m. 92.). Azonos álláspontot fogalmaz meg Elmar Bund a Der kleine Pauly-beli meghatározásában a „Patria potestas” szócikkben (E. Bund: Patria potestas, in: Der kleine Pauly, IV, 552.).

⁴⁹ Brósz: i. m. 5. és Földi–Hamza: i. m. 240.

⁵⁰ Hogy az agnatio rendelkezik valamilyen vérségi, leszármazási feltétellel is, jól mutatja annak másik elnevezése: cognatio civilis, vagy cognatio legitima (szembeállítva a cognatio naturalis kategóriájával); ld. pl. D. 38,10,4,2: Cognationis substantia bifariam apud Romanos intellegitur: nam quaedam **cognitiones iure civili, quaedam naturali** connectuntur, nonnumquam utroque iure concurrente **et naturali et civili copulatur cognatio**. (A kognát minőség két értelemben ismeretes a rómaiaknál: némely esetekben ugyanis **a civiljog szerinti, más esetekben pedig a természetjog szerint jön létre a kötelék**, olykor pedig pedig a két jog

(aktuálisan fennálló, vagy egy már megszűnt) hatalmi köteléken (pontosabban: patria potestason) alapult⁵¹. Ennek megfelelően, míg a familia proprio iurének egyértelműen tagja az uxor in manu (a pater familias által felette gyakorolt manus révén), addig a familia communi iurébe (s ezáltal az agnatióba) semmiképpen nem tartozhat bele, éppen az agnatio apai ági leszármazási oldala miatt. Ez utóbbi ugyanis egyrészt a vérrokonok közötti relatív házassági akadály miatt nem teljesülhetett, másrészt pedig (ha nem is voltak vérrokonok) a feleség, származását tekintve, mindig az „apja lánya maradt”, vagyis semmiképpen nem érvényesülhetett férje családjában az agnát rokonsághoz szükséges férfiági leszármazás követelménye.⁵² Úgy vélem, ez utóbbi problémára jelenthet megoldást egyes szerzők azon véleménye, miszerint (hasonlóan az adoptált gyermekhez) az uxor in manu egyfajta fiktív agnát rokon lett, ahol a férfiági leszármazás követelményét éppen a feleség filiae loco pozícióba kerülése által „pótolták” (hiszen, ha mintegy leánygyermek a pater familiasnak, akkor ezzel fiktív módon jön létre esetében is a szükséges férfiági leszármazás). Ezzel kapcsolatban azonban úgy gondolom, az adoptált gyermek és a manusos házasságot kötött feleség esetét nem lehet teljes mértékben megfeleltetni egymásnak. A kettejük közötti különbséget szemléletesen úgy lehetne kifejezni, hogy „agnát rokonnak csak születni lehet”. Ez alatt azt értem, hogy az adoptált gyermek olyan módon kerül a családba, és olyan pozíciót is fog elfoglalni, mintha valóban a pater familias gyermeke lenne (a külső szemlélő számára akár úgy is tűnhet, mintha a pater familias az ő vérszerinti apja is volna). Ezzel szemben a feleség esetében ezt nem lehet elmondani, ő ugyanis (bár a vagyoni, s elsősorban az öröklési jogi viszonyokban filiae loco, ill. sororis loco pozícióba kerül) mégiscsak a pater familias (vagy a pater familias hatalma alatt álló filius familias) felesége lesz, aki esetében még csak nem is tűnhet úgy, mintha a pater familias az ő apja is lenne. Az uxor in manu agnát rokonnak minősítése azért is igen problematikus, mivel az agnatio hatalmi oldala a pater familiast

találkozása folytán **mind a természetjog, mind a civiljog szerint jön létre a cognatio.** [saját ford.]); ugyanerre mutat rá (mint kreált fogalomra) Hanard (1980): i. m. 183.

⁵¹ Ezt a nézetet (az agnatio kettős feltételrendszerét) osztja Hanard (1980): i. m. 178 és 202, valamint Hanard (1989): i. m. 166. Más kérdés, hogy bár említi az apai ági leszármazás feltételét, ugyanakkor az uxor in manu is agnát rokonnak tartja. Ezzel kapcsolatban fejti ki azon véleményét, miszerint az apai ági leszármazás lehet valós vagy fiktív, s az uxor in manu nála ez utóbbi kategóriába tartozik (Hanard [1980]: i. m. 179., valamint Hanard [1989]: i. m. 173. ez utóbbi szerint a kapcsolat lehetett „virtuális” is, a cél az volt, hogy a feleség ezáltal a férj családjába illeszkedjen be). Mint láthattuk, ez a lehetőség az adoptált gyermeknél tulajdonképpen fennállt, az uxor in manu esetében azonban nem ennyire egyértelmű a kérdés. A valós vagy fiktív leszármazás mellett mellel Hanard nemcsak a patria potestast, hanem mellel a manu is az agnatio hatalmi oldalához sorolja, vagyis szerinte a manusos házasságkötés is létrehozhatta az agnát rokonságot (Hanard [1989]: i. m. 166. és 173.)

⁵² Vécsey ezzel kapcsolatban azt írja: „A manu azt eredményezte, hogy a nő mintegy meghalt apja családjára nézve és újra született férje számára.” Vécsey: i. m. 60. Bár ez zseniálisan megoldaná a fenti problémát, úgy gondolom, erre a nagyon kézzelfogható, konkrét követelményre (a leszármazásra) ez a képletes (tulajdonképpen fikciós) megoldás nem alkalmazható a fentiekben kifejtettek miatt.

megillető patria potestason alapult, amelybe a feleség – értelemszerűen – nem tartozott bele.⁵³ Érdekes párhuzamot lehet vonni e körben a manus nélküli házasságot kötött feleséggel. Mivel ő nem szenved el capitis deminutio minimát, továbbra is apja patria potestas alatt marad, férje felette csak annyiban gyakorol hatalmat, amennyiben ez a házassággal természetesen együtt jár.⁵⁴ Az ilyen feleség meg is maradt családja agnatiójában. Ebből mindenesetre az következne, hogy az uxor in manu, aki a capitis deminutio minimával kikerült a patria potestas alól, de férje (vagy a pater familias) manusa alá került be (tehát felette új patria potestas nem keletkezett), ezzel kikerült saját agnatiójából, de nem került bele újabba (ami persze nem jelenti azt, hogy nem lett tagja férje családjának). E kérdéssel a továbbiakban még foglalkozni fogok. Végezetül ugyanerre (ti. az eltérő családtípusokra vonatkozó, a pater familiast megillető eltérő hatalmi konstrukciókra) vezethető vissza az is, hogy a pater familias halálával ugyan felbomlik a familia proprio iure, a familia communi iure alapján fennálló rokonságot (vagyis az agnát rokonságot) viszont ez a változás egyáltalán nem érinti.⁵⁵

Arra egyébként, hogy az agnatio hatalmi oldala során nem egyszerűen a pater familiast megillető általános potestast kell tekinteni, hanem kifejezetten a patria potestast, ahogy arra hivatkoztam is, a hazai szakirodalomban Földi András hívja fel a figyelmet.⁵⁶ Megállapításaihoz a Heumann–Seckel-féle Handlexikont⁵⁷ hívja segítségül, melynek releváns meghatározásait éppen ezért érdemesnek találom az alábbiakban kissé alaposabban is áttekinteni (ill. a későbbiekben más jelentősebb szótárak releváns meghatározásait is megvizsgálni). Az 'adgnatio' cím alatt a következők olvashatók: „die auf dem Bande der **patria potestas** beruhende Verwandtschaft, d. h. die Verbindung derj. Personen, welche in der **patria potestas** eines gemeinsamen Familienvaters stehen oder stehen würden, wenn derselbe noch lebte”.⁵⁸ Továbbá a 'familia' címszó alatt a következő meghatározás olvasható: „familia im persönlichen Sinne, der Inbegriff der durch väterliche, bzw. eheherrliche Gewalt (potestas, manus) **oder** (in weiterem Sinne) der durch Agnation verbundenen Personen (mit Bürgerrecht)”.⁵⁹ Itt tehát a familia proprio iure és a familia communi iure (Familie in weiterem Sinne) elválasztását olvashatjuk – nem véletlenül az „oder”, tehát a „vagy” kötőszó használatával. Ezzel a meghatározással kapcsolatban hozza fel a Handlexikon példaként a (Brósz-tanulmány első pontjában is idézett) következő (egyébként Paulustól származó)

⁵³ Erre vonatkozóan ld. a fentebb, ill. a későbbiekben kifejtetteket.

⁵⁴ Vécsey: i. m. 57sk.

⁵⁵ Földi–Hamza: i. m. 241.

⁵⁶ Földi: i. m. 168⁶.

⁵⁷ Hermann Gottlieb Heumann–Emil Seckel: Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Jena, 1926.

⁵⁸ Heumann–Seckel: i. m. 13.

⁵⁹ Heumann–Seckel: i. m. 208.

forráshelyet: D. 1,7,23. Eszerint: „si filium adoptavero, uxor mea illi matris loco non est, neque enim adgnascitur ei, propter quod nec cognata eius fit: item nec mater mea aviae loco illi est, **quoniam his, qui extra familiam meam sunt**, non adgnascitur” (D. 1,7,23, a fordítást ld. fentebb).⁶⁰

Érdekes, hogy más mértékadó szótárakban, kézikönyvekben a releváns szavak jelentéseinél némileg eltérő meghatározások olvashatók, s ennek következtében az egész kérdéskör más színben tűnik fel. Megerősíti a fenti nézetet a neves osztrák romanista, Theo Mayer-Maly a *Der kleine Pauly* „Agnatio” szócikkében.⁶¹ E szerint ugyanis „die Agnation (wird) nicht allein durch das Band des Blutes, sondern vor allem durch die **patria potestas** begründet.”. Mindazonáltal az említett lexikon „Manus” címszavának szerzője, Dieter Medicus, szintén tekintélyes német romanista a manusos házasságot kötött feleséget is az agnatio körébe vonja, ennek a meghatározással való ellentmondását pedig nem igyekszik feloldani, a férj családjába való bekerülést a manus hatásaként értelmezi.⁶² A Berger-féle enciklopédiában⁶³ az „Agnatio” címszó alatt a következő meghatározás olvasható: „The relationship among persons (agnati) who are under the paternal power (patria potestas) of the same head of a family (pater familias) or who would have been if he were still alive. The agnatic tie is created by descendance in the male line from a common ancestor. (...)”.⁶⁴ A meghatározás eddig megfelel a Heumann–Seckel-féle Handlexikonban olvashatóknak, míg azonban utóbbi a patria potestast úgy határozza meg mint a pater familias hatalmát gyermekei, ill. rabszolgái felett,⁶⁵ addig Berger a patria potestas körébe a manusos házasságot kötött feleség feletti manust is bevonja.⁶⁶

⁶⁰ Gedeon i. m. 36. utal arra a köztudomású tényre, hogy a császárkorra a manus nélküli házasságok váltak rendszeressé. Az idézett, Paulustól származó forráshelyet ezért akár úgy is lehetne értelmezni, miszerint olyannyira a manus nélküli házasságok váltak természetessé, hogy az uxor in manut ilyen esetekben már meg sem kell említeni. Ez azonban nem lenne teljesen helytálló: bár a manusos házasságok valóban kivételessé váltak, s az ilyen házasságkötés formái közül az usus Gaius idejére tulajdonképpen teljesen eltűnt, s a confarreatio is csupán vallási jelentőséggel bírt (Gaudemet: i. m. 329.), a coemptio továbbra is megmaradt mint a manusos házasságkötés (a későbbiekben mint már egyetlen) formája, ezért túlzás lenne azt állítani, hogy teljesen eljelenléptelenedett volna a házasságkötésnek ez a módja. Ennek ráadásul több különböző formája is létrejött, amelyeket a francia romanista külön elemez (mind a coemptio matrimonii causa, mind a coemptio fiduciae causa, s ezen belül a cum extraneo és cum marito típusát [bár utóbbiak később, Gaius korában nem eredményeztek manust] – mindehhez ld. különösen Gaudemet: i. m. 350-353.). Mindazonáltal azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a későbbi fejlődés alapjaként egyértelműen a házasság manus nélküli formája szolgált (ld. Földi–Hamza: i. m. 267-268.).

⁶¹ Th. Mayer-Maly: Agnatio, in: *Der kleine Pauly*, I, 134.

⁶² D. Medicus: Manus, in: *Der kleine Pauly*, III, 983.

⁶³ Adolf Berger: *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953.

⁶⁴ Berger: i. m. 358.

⁶⁵ Heumann–Seckel: i. m. 444.: „(...) die Gewalt des Vaters über seine Kinder, sowie des Herrn über seine Sklaven”. Megjegyzendő, hogy itt sem esik szó a feleségről. Gaudemet: i. m. 344-347. rámutat, hogy a pater familiast a patria potestas alapján megillető jogosítványai (kettőt emel ki külön, a ius vitae necisque-t és a ius vendendit) nem támaszthatók alá sem esetekkel, sem forrásszövegekkel, s úgy véli, a pater familias kiterjedt

Némileg bonyolítja a kérdést az a gaiusi forráshely (Gai. 1,111),⁶⁷ mely szerint

Usu in manum conveniebat, quae anno continuo nupta perseverabat; quia enim velut annua possessione usu capiebatur, **in familiam viri transibat filiaeque locum optinebat.**

Usus-szal került manus alá az, aki egy éven át megszakítás nélkül házasként kitartott; merthogy mintegy egy évi birtoklással elbirtokolták, **átment a férje családjába és lány helyét nyerte el.** [Brósz Róbert ford.]

Kérdéses ugyanis, hogy hogyan értelmezhetjük itt a familia kifejezést – familia proprio iureként vagy esetleg familia communi iureként?⁶⁸ A fenti paulusi szöveggel (Paul. D. 1,7,23), s a korábbi, familia proprio iurét, ill. familia communi iurét illető saját fejtegetésünkkel egybevetve úgy vélem, míg a paulusi szövegben a familia communi iuréről van szó (hiszen ott az agnatio vonatkozásában beszélnek a családtagokról), addig a gaiusi szövegben a familia proprio iuréről (itt ugyanis a feleségnek a szűkebb értelemben vett családba, tulajdonképpen a házközösségbe való bekerüléséről van szó).⁶⁹

jogosítványai az uxor in manu felett sokkal inkább az archaikus római családkoncepció miatt tételezhető fel (tehát nem az in manu helyzet saját[os] következménye).

⁶⁶ Berger: i. m. 621.: „The power of the head of a family over the members, i.e., his children (...), his wife, if the conclusion of the marriage was combined with conventio in manum (...)”. Ez tehát tulajdonképpen egyfajta következtetésnek tekinthető, legalábbis a Heumann–Seckel-féle Handlexikonban foglaltakhoz képest, de még ahhoz képest is, hogy a Berger-féle enciklopédia „Agnasci” címszavánál (Berger: i. m. 358.) a következő olvasható: „To enter by birth (or by adoption) into the agnatic group”, s a conventio in manum esetét nem sorolja ide. Ebben a meghatározásban tehát az agnascor szónak csupán a legszűkebb jelentése olvasható (mint azt a fentiekben, a Brósz-tanulmány elemzésében láthattuk). Érdekességként megjegyezném, hogy Volterra: La nozione dell’adoptio e dell’arrogatio secondo i giuristi romani del II e del III secolo d. C. BIDR 69 (1966) 131. szerint (mikor az adoptiót, az arrogatiót és a conventio in manumot vizsgálja) Gaius hajlik rá (a már említett Gai. 1,138-139 caputban), hogy a nőnek a conventio in manum során elnyert filiae loco helyzete nyomán, az arrogatiót és a conventio in manumot közelítse egymáshoz.

⁶⁷ Volterra: i. m. 368. szerint éppen az usus bizonyítja a házasság és a conventio in manum közötti különbséget (ezen elméletét részletesebben kifejtve ld. lentebb). A fenti forráshely szerint ugyanis (s mivel az usus már a XII táblás törvényben is szerepel, így egészen eddig az ideig visszavezeti elméletét) a házasság a manus létrejöttétől függetlenül is létrejött. Fontos, hogy Gaius jogi értelemben beszél a házasságról, nem utal egyfajta „különleges” házasságra, s ez Volterra szerint éppen azért van így, mert a házasság és a conventio két különböző intézmény, a conventio in manum a házasságot nem alakítja át, csak a nő helyzetét változtatja meg; a házasság tehát a conventio in manum nélkül is tud létezni (modern – legalábbis korabeli – példaként a házasságkötés és az állampolgárság kapcsolatát [utóbbinak az előbbi révén való megszerzését] említi meg).

⁶⁸ Megjegyzem, erre a kérdésre egyik fenti kézikönyv, szótár alapján sem kapunk kielégítő választ.

⁶⁹ Ez tehát megerősíti Brósz nézetét (legalábbis a különböző családtípusok szintjén). Kaser: i. m. I. 79. szintén úgy fogalmaz, hogy a manusos házasságkötéssel korábbi agnát rokoni kapcsolatai megszűnnek, de nem jelenti ki, hogy újabb keletkezik, csupán azt, hogy – a forrásoknak megfelelően – ezzel átkerül férje családjába. Ugyanezt és ugyanígy fogalmazza meg Benedek: i. m. 10. Kaser szintén megjegyzi, hogy mivel agnát rokoni kapcsolatait korábbi családjával elveszítette, ezért nem is örököl utánuk – férje családjában ugyanakkor az öröklési jogi helyzetet (amely kifejezetten stabil pozíciót biztosított számára az örökösök között) a filiae loco pozíció biztosítja számára (amely filiae loco pozíció még nem jelenti azt, hogy egyben családgyermeknek is számított: „Sie steht einer Tochter gleich, nicht einer filiafamilias.”). Szintén e körben érdemes utalni Gaudemet: i. m. 347. meglátására, miszerint a feleség a manusos házasságkötéssel nem szerezte meg férje nevét, vagyis megtartotta saját nevét és férje nevét birtokos esetben viselte (ez egyébként független is volt a conventio in

Mindezek a Brósz-tanulmány megállapításait igazolják. Hiba lenne ugyanakkor figyelmen kívül hagyni Gedeon által is hivatkozott⁷⁰ Ulpianus-szövegekben (Ulp. 22,14 és 23,3) olvasható azon megállapításokat, melyek azzal az öröklési jogi kérdéssel foglalkoznak, mely módokon bővíthet a sui heredes csoportja, az első esetben egyszerűen ebben a vonatkozásban, a második esetben viszont már ennek a végrendelet megdőlésének vonatkozásában. Mint azt a fentiekben említettem, Brósz az első forráshellyel kapcsolatban annak óvatos kezelésére hívja fel a figyelmet, mivel véleménye szerint az egy későbbi átdolgozás eredménye. Ezt a megállapítását Gedeon a néhai szerző szemére is veti, s egyoldalúnak nevezi, s való igaz, hogy Brósz ezen megállapításait nem támasztja alá komolyabb érvekkel. A második forrásszöveggel kapcsolatban Brósz úgy véli, ott nem az agnatióról van szó, csupán az örökösök számának növekedésének civiljog szerinti mikéntjeiről. Ezt szintén támadja Gedeon, amennyiben felhívja a figyelmet arra, hogy a civiljog szerinti öröklés az agnát rokonok öröklését jelentette. Mindazonáltal (ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk), ezek az öröklési jogi kérdések vitatottak, s az *uxor in manu* öröklési helyzete, továbbá az *uxor in manu sua heres* minősége nem feltétlenül jelenti annak agnát rokoni mivoltát is.

Kapcsolódva viszont még az előző problémához, meg kell jegyezni, hogy ezen a ponton némi ellentmondás figyelhető meg a Heumann–Seckel-féle Handlexikon fenti meghatározásai és az 'adgnasci' címszó alatt olvasható következő meghatározás között: „angeboren werden, d.h. durch Adoption, in manum conventio etc. suus, oder agnatischer Verwandter jemandes werden”.⁷¹ Hivatkozásként többek között a már említett Ulp. 23,3 forrásszöveg van feltüntetve.⁷² A fentiekkel való ellentmondást a magam részéről csak azzal tudnám feloldani, hogy feltehetően itt sem véletlen az „oder” kötőszó használata, s ennek alapján a suus nem feltétlenül jelent egyben agnát rokont is (értve ez alatt az *uxor in manu* – feltehetően éppen miatta kellett ezt a meghatározásbeli distinkciót megtenni).⁷³

manumtól, vagyis a házasság következménye volt, nem a manusé). Ez utóbbi tehát szintén a férj családjától való (bizonyos mértékű) különállásra utal.

⁷⁰ Gedeon: i. m. 39.

⁷¹ Heumann–Seckel: i. m. 13. Ahogy fentebb említettem, a Berger-féle enciklopédia e szóhoz egy szűkebb jelentéstartalmat rendel.

⁷² „Agnascitur suus heres aut agnascendo aut adoptando aut in manum conveniendo aut in locum sui heredis succedendo, velut nepos mortuo filio vel emancipato, aut manumissione (...)”.

⁷³ Megjegyzem, éppen ezért indokolt a releváns szavak jelentésbeli vizsgálata is (ahogy ezt a Brósz-tanulmány meg is teszi), hogy a különböző jelentésszinteket meg tudjuk különböztetni (jelen esetben az „adgnascor” szónak azon jelentéseit miszerint egyrészt jelentheti valóban agnát minőség létrejöttét, de jelentheti csupán a sui heredes csoportjának bővülését és bővülésének módjait is – s ilyen módon érthető az „oder” kötőszó használatának szükségessége a fenti mondatban).

Már az előző kérdéskör is megelőlegezte az uxor in manuval kapcsolatos problémakör öröklési jogi vetületeit. Ahhoz nem fér kétség, hogy a civiljogi törvényes öröklés szerint az uxor in manu örökölt elhalt férje után, a kérdés tehát akörül forog, milyen minőségében történt mindez. Ezzel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az örökség ráeső részét (egyes források szerint [ld. fentebb] csupán quasi) sua heresként szerezte meg a civiljogi törvényes öröklés első osztályában. Gedeon ezzel kapcsolatban élesen bírálja a Brósz-tanulmányt (s egyben a Földi–Hamza-féle tankönyvet is), amennyiben Brósz konklúziójának egyik legkézenfekvőbb cáfolataként azt hozza fel, miszerint abszurd, hogy az uxor in manu ne tartozna bele férje agnatiójába, mivel miután eredeti agnatiójából kikerül, s az újba nem kerül be, így a civiljogi törvényes öröklés szabályai szerint sem ő nem örökölhette, sem utána nem örökölhette senki (az öröklésre vonatkozóan Ciceró⁷⁴ [ill. közvetetten a XII táblás törvényre⁷⁵] hivatkozik), de egyébként is egy jogilag erősen kétséges helyzetbe kerülne.⁷⁶ Ezzel a kérdéssel Földi András is foglalkozik,⁷⁷ s arra a megállapításra jut, hogy ez az általa az uxor in manu „légüres térbe kerülés”-ének nevezett jelenség nem okozott jelentősebb problémát, éppen az uxor in manu „filiae loco” helyzete miatt, mely biztosította számára az öröklésben való (aktív és passzív) részvételt (és feltehetően éppen ezért volt szükség az uxor in manu eme különleges helyzetének kialakítására⁷⁸). Erre utal Ulp. 26,1 is, amennyiben megkülönbözteti a mintegy családgyermek pozícióban lévőket:

Intestatorum ingenuorum hereditates pertinent primum ad suos heredes, id est liberos qui in potestate sunt **ceterosque qui liberorum loco sunt** (...).

Végrendelet hátrahagyása nélkül (elhalt) szabadon született (státuszú) ember örökhagyók hagyatéka elsősorban a suos heresekhez tartozik, vagyis a hatalomalatti gyermekekhez, továbbá azokhoz, akik a gyermekek helyét (pozícióját) foglalják el (...). [saját ford.]

⁷⁴ Cic. de inv. 2,148 Ex ratiocinatione nascitur controversia, cum ex eo, quod uspiam est, ad id, quod nusquam scriptum est, venit, hoc pacto: lex: "SI FURIOSUS EST, AGNATUM GENTILIUMQUE IN EO PECUNIAQUE EIUS POTESTAS ESTO". Et lex: "PATERFAMILIAS UTI SUPER FAMLIA PECUNIAQUE SUA LEGASSIT, ITA IUS ESTO". Et lex: "SI PATERFAMILIAS INTESTATO MORITUR, FAMLIA PECUNIAQUE EIUS AGNATUM GENTILIUMQUE ESTO".

⁷⁵ Ld. Földi: i. m. 169¹³.

⁷⁶ Gedeon: i. m. 35.

⁷⁷ Földi: i. m. 169¹¹.

⁷⁸ Riccardo Astolfi: Aspetti del diritto matrimoniale in età arcaica (a proposito del volume di Patrizia Giunti, Adulterio e leggi regie — Un reato fra storia e propaganda). In: Studia et Documenta Historiae et Iuris, 58, 1992, 240. és Isabella Piro: "Conventio in manum" e successivo matrimonio in Gai 2. 139. In: Labeo, 35, 1989, 314¹⁷ alapján szintén azt állapíthatjuk meg, hogy az uxor in manu sua heres minőségét a filiae loco helyzet alapozza meg, míg utóbbit pedig a manus révén nyeri el. Így végső soron a sua heres pozíciót az uxor in manu a manuson (s így a conventio in manumon) keresztül szerezte meg.

Ez utóbbi szöveg a *pater familias* közvetlen alárendeltségében levő unokák mellett az *uxor in manu* a *familia proprio iure*ben betöltött helyzetére is utalhat, amellyel kapcsolatban Gedeon különös módon megjegyzi, hogy öröklési jogi szempontból a *familia proprio iure*hez való tartozás teljesen irreleváns.⁷⁹ Gedeon ez utóbbi megállapításával némiképp ellentétben áll az a korábban hangsúlyozott tétel, mely szerint az archaikus korban, tehát a XII táblás törvény keletkezésének idejében éppen hogy a házközösségeknek, s a házközösséghez való tartozásnak⁸⁰ volt rendkívül jelentős jogi-társadalmi szerepe (így nyilván az öröklési jogban is – mi sem jobb példa erre, mint hogy a civiljogi öröklésben a házközösség tagjainak elnevezése: *heredes domestici*, azaz házon belüli örökösök, akik *ipso iure* örökölték⁸¹).

A fent említett „légüres térbe kerülés” kérdésére visszatérve, egyetértek azzal, hogy ez a helyzet nem volt ismeretlen a rómaiak számára, ha azt nézzük például, hogy a *pater familias* halálával vele *manus*os házasságot kötött felesége a *manus* alól felszabadul, s nem fog senki hatalma alá tartozni.⁸² Ebben az esetben sem kerül be semmilyen más szűkebb családi viszonyrendszerbe, a helyzetet a rómaiak mégis felismerték és nem tartották kezelhetetlennek, erre mondja ugyanis egy (Ulpianustól származó) helyen a *Digesta*:

Mulier autem familiae suae et caput et finis
est. (Ulp. D. 50,16,195,5)

A nő pedig saját családjának kezdete és
vége. [saját ford.]

Ehhez hasonló az emancipált gyermek esete is, aki a *patria potestas* alól történő felszabadítása után semmilyen más, már fennálló hatalmi-családi kötelékbe nem fog bekerülni, s amennyiben nem alapít családot, nem is fog soha ilyenbe beletartozni. Természetesen, amennyiben családot alapít, ezáltal új agnatiót is alapít, új agnát köteléket hoz létre, ennyiben tehát potenciálisan megvan a lehetősége egy új agnatiónak. A nő esetében azonban erre sincs mód, ezért is fogalmaz ekként a fenti forráshely. Megállapíthatjuk tehát, hogy ezek a helyzetek a rómaiak számára ismertek voltak, és nem is jelentett problémát számukra kezelésük.

Szintén a fenti Cicero-helyre hivatkozva, s szintén abból kiindulva, hogy a civiljogi törvényes öröklés az agnát rokonok öröklése volt, azt a következtetést vonja le Gedeon, hogy mivel az *uxor in manu* ezen öröklési rendben örökös-ként szerepel, így az agnatióba is

⁷⁹ Gedeon: i. m. 39²⁹

⁸⁰ Gedeon: i. m. 35.

⁸¹ Földi-Hamza: i. m. 608.

⁸² Kaser-Knütel: i. m. 88.

beletartozik.⁸³ Nem vitatható ugyanis, hogy ha az *uxor in manu* nem vesszük figyelembe, rajta kívül a civiljogi törvényes öröklés első osztályában kizárólag olyan személyek szerepelnek, akik kétségtelenül agnát rokonok. Kérdés viszont, hogy ettől az *uxor in manu* is mindenképpen agnátnek kell-e lennie?⁸⁴

A források alapján megállapítható, hogy az *uxor in manu* férje után egy leánygyermeknyi részt örökölt, ez utóbbit úgy fejezték ki, hogy „*filiae loco*” (máshol: *filiae iure*), utalván arra, hogy a feleség ebből a szempontból egy leánygyermek helyén állt (ill. egy leánygyermek jogán örökölt).⁸⁵ Gedeon ebből kiindulva megállapítja, hogy mivel a leánygyermek egyértelműen agnát rokon volt, az *uxor in manu*, aki a leánygyermek helyén állt, ebből következően szintén agnát rokon volt.⁸⁶ Kérdés, hogy mennyire lehet az *uxor in manu* öröklési jogi helyzetének sajátosságait annak más, pl. családjogi viszonyaira vonatkoztatni. Nyilvánvalóan van átfedés a két terület között, már csak abból fakadóan is, hogy mennyire szorosan összefügg ez a két jogterület. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy más vonatkozásban elismerték a feleségnek a *pater familiassal* a család életében betöltött szinte egyenrangú mivoltát, szerepét is,⁸⁷ ekkor tehát nem érvényesül a „leánygyermek pozíció”.⁸⁸ Ezt erősíti meg a fentebb már idézett *Ulp. D. 50,16,195,2* forráshely is, amely

⁸³ Gedeon: i. m. 37. és 39.

⁸⁴ A sui heredes csoportját az agnátoktól a források is megkülönböztetik, ennél fogva arra lehet következtetni, hogy a kettő különbözik egymástól (még ha a sui heredes között is legnagyobb arányban agnát rokonok vannak). Erre a megkülönböztetésre példaként ld. *Paul. 4,8,3*, valamint *Paul. 4,8,13*.

⁸⁵ Ld. pl. *Gai. 2,138-139* Többek között erre a forráshelyre is hivatkozik Volterra elméletének alátámasztására (részletesebb kifejtését ld. lentebb). *Gaius* szerint a végrendelet megdőléséhez két tény szükséges: a házasság és a *conventio in manum* fennállta, vagyis a kettő egymástól különböző intézmények, más időpillanatokban jönnek létre és máskor is alkalmazzák őket (*Volterra: i. m. 370.*).

⁸⁶ Gedeon: i. m. 36-38.

⁸⁷ *Zlinszky: i. m. 104.:* „(...) az asszonyról mint férje társáról, társuralkodójáról, tulajdonostársáról beszél. A férj szimbolikusan átadta neki a ház kulcsait az uralom jeleként. Részt vett a családi áldozatokban, az erkölcsök és a római matrona védelmét a köztársaság korában is egészen kivételes magaslatokra helyezték. Olyan magaslatokra, amelyeket más ókori népeknél általában nem találunk.” *Vö. Brósz Róbert: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. Budapest 1964, 121-135.*, valamint szintén a nők egyre kedvezőbb helyzetére utal *Kaser: i. m. I. 369-370. és II. 110-111.* A feleség helyzetét vizsgálja – a *SC Velleianum* alapján, s ennek viszonylatában – *Rena van den Bergh: Roman women: Sometimes equal and sometimes not c. tanulmányában (Fundamina, 12, 2006, 113-136.)*. Anélkül, hogy a kérdés vizsgálatába részletesebben belebocsátkoznánk, érdemesnek tartom a dél-afrikai romanista néhány megállapítását megemlíteni. Bár elsősorban az önjogi és manus alatt nem álló nők pozícióját elemzi, nem egy megállapítását lehet általánosan, akár a manusos házasságot kötött feleségre vonatkoztatva is értelmezni. Ilyen például a nő szociális, kulturális helyzetére vonatkozó megállapításai (*van den Bergh: i. m. 125-128.*), amelyek értelem szerűen vonatkoznak a manusos házasságot kötött nőre is, s amelyek alapján szintén a férfiakkal való egyenlőségük állapítható meg ezen a téren. Ugyanez állapítható meg továbbá a nők gyámságára vonatkozó szabályok tekintetében (mivel férje halála után az *uxor in manu* is gyámság alá kellett, hogy kerüljön), amelyekkel kapcsolatban a szerző kimutatja, hogy a tutela mulierum jelentősége a principátus korára igencsak lecsökkent, s a későbbiek során is folyamatosan csökkent – s ez szintén a nők egyenlőként való kezelését támasztja alá. Ennyiben tehát nem lehet a „leánygyermek pozíciót” általánosítani, azt minden életviszonyra feltételezni.

⁸⁸ *Hanard (1980): i. m. 186.* szintén azt írja a manusos házasságot kötött feleség a *conventio in manum*mal a *mater familias* címet nyerte el (ld. *Aulus Gellius: Noctes Atticae 18,6,9*; bár *Gaudemet: i. m. 342.* arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a cím kevésbé rendelkezett jogi relevanciával, inkább a nő társadalmi pozícióját,

szerint: **Iure proprio familiam** dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias, **matrem familias**, filium familias, filiam familias quique deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps. Itt ráadásul a familia proprio iure vonatkozásában beszél a feleségről, mint mater familiasról – s véleményem szerint nem véletlen, hogy ebben a kontextusban, ahol nem öröklési jogi kérdésekről van szó, már nem mint a leánygyermek pozíciójában lévő nőről beszél. Ugyanakkor az idézett forráshely önmagának ellentmondani látszik, amikor a familia proprio iurét az ugyanazon személy hatalma alatt állók közösségeként fogalmazza meg, majd minden további nélkül tagjaként említi a pater familiast is, aki éppen, hogy önjogú volt, nem állt senki hatalma alatt. Úgy gondolom, ez az ellentmondás abból fakad, hogy igyekeztek egy olyan meghatározást alkotni, amely minden családtagra kiterjed, s ezen összekötő kapocsként a hatalomalattiságot fogalmazták meg, nem tartották ugyanakkor problémának, hogy ezzel tulajdonképpen ki is zárták a családból magát a hatalomnak a gyakorlóját, mivel könnyen belátható, hogy a családapa tagja volt saját családjának. A mater familias kifejezés nyilvánvalóan nem vezethető vissza arra (s így esetében ellentmondás sem áll fenn), hogy ő gyakorolt volna hatalmat a családtagok felett, esetében ez inkább egy megbecsülést kifejező cím volt – látványos példajaként a nőknek, különösen a családanyáknak a rómaiak általi tiszteletének.⁸⁹ Fontos itt utalni Földi András megjegyzésére is, aki szerint Gedeon fenti megállapítása semmilyen forrással nem támasztható alá.⁹⁰

megbecsülését jelezte, erre nézve relevánsak Elmar Bund meghatározásai: „Die soziale Stellung der mater familias war (...) weit günstiger, als ihre rechtliche.”, ill. „Mater familias war die ehrbare Frau (...)” [E. Bund: Mater familias, in: Der kleine Pauly, III, 1073.]; némileg ellentmondásos, hogy egyben pedig filiae loco lett a család tagja bizonyos jogviszonyok tekintetében. Ez a nézet megerősíti ugyanakkor azt, hogy a feleség elsősorban mater familias lesz, s csak kivételesen, egyes speciális jogviszonyokban érvényesül filiae, ill. sororis loco helyzete.

⁸⁹ Ezt állapítják meg Kaser–Knütel: i. m. 96. amennyiben a „materfamilias” címet nem mint jogi relevanciával bíró fogalomnak, csupán egy megbecsülést kifejező titulushoz (Ehrentitel) nevezik. Megjegyzem, szerintük ez kifejezetten az uxor in manura vonatkozik, amennyiben utóbbi gyermekkel ajándékozta meg a pater familiast. Kaser: i. m. I. 59. arra is rámutat, hogy a manus nélküli házasságok elterjedése után a kifejezés alatt a hatalom alatt nem álló feleséget is értették. Szintén a nő megbecsültségére hívja fel a figyelmet Fritz Schulz: Prinzipien des Römischen Rechts, München und Leipzig, 1934, 130-132. Felhívja a figyelmet, hogy szemben a görögökkel, a nőknek kitüntetett szerepük volt a házközösségben, s a társadalomban is. Rámutat, a nő megszólítása nem engyszer „domina”, s még ha ennek van is némi humoros felhangja, jól mutatja a rómaiak által a nők iránt tanúsított megbecsülést – még akkor is, ha mindeközben látták, a nők nem egy szempontból hátrányosabb helyzetben voltak a férfiakkal. Ehhez Plautusra hivatkozik, ld. Plautus: Mercator, 5, 817skk., s ugyanerre az irodalmi példára hivatkozik Hanarad (1989): i. m. 207-209., amennyiben a válás jogát elsősorban a férfiakkal „tartották fent”, s ezt az egyenlőtlenséget a conventio in manummal magyarázza (akiknél ugyanis ez nem volt [a manus nélküli házasságban], ott sokkal könnyebb is volt a válás; érdekes, hogy a Miles gloriosusban [1164-1276.] a válásra sokkal szélesebb szabadságot olvashatunk ki). Szintén jelzésértékű, s nem is lehet véletlen, hogy mindezt a „Humanitāt” cím alatt tárgyalja, a rómaiak által kialakított és használt „humanitas” vizsgálata során.

⁹⁰ Földi: i. m. 169¹¹.

További öröklési jogi problémák is felmerülnek Gedeon kritikája alapján.⁹¹ Karl Czyhlarz⁹² és a Brósz-tanulmány által is hivatkozott Paulus-hely⁹³ alapján Gedeon úgy véli, hogy Brósz hibásan értelmezi az említett paulusi forráshelyet, amikor azt annak bizonyítékaként veszi figyelembe, hogy az *uxor in manu* nem lehetett agnát rokon (a kognátok között fennálló relatív házassági akadály miatt). Gedeon értelmezésében (itt példaként az adoptált gyermeket hozza) az a tény, hogy az agnátok megkapták a kognát minőséget is, de nem áll ez fordítva, éppen azt bizonyítja, hogy miként az örökbefogadott gyermek is (civiljogilag) kognát lesz, úgy az *uxor in manu* is, mivel bekerül férje agnatiójába, ezzel kognát rokoni minőséget (*legitima cognatio*) szerez, s erre éppen az általa elfoglalt *filiae loco* helyzet utal. Fontos továbbá, hogy suusként mind az *uxor in manu*, mind az adoptált gyermek örökölnék a praetori törvényes öröklés *bonorum possessio unde cognati* osztályában is (holott nem, ill. az örökbefogadott gyermek nem feltétlenül valódi vérrokonok).⁹⁴

Szintén Gedeon nézete mellett szólhat a Paulus-féle „szabály” második fele, amely szerint: a kognát rokon nem kapta meg az agnát jogosultságokat, s ebből fakadóan volt szükség a manus nélküli házasságok esetén a feleség öröklési jogi pozícióját megerősítő *senatus consultum*okra. A császárkortól kezdődően ugyanis tömegessé váltak a manus nélkül kötött házasságok,⁹⁵ amelyeknél a feleség öröklési jogi helyzete igencsak kedvezőtlenül alakult. Mindeközben a manusos házasságkötések egyre inkább „kimentek a divatból”. Mindezt igen részletesen és mélyrehatóan tárgyalja Benedek Ferenc, fentebb idézett művében, az egyes manust keletkeztető házasságkötési formáknál külön-külön.⁹⁶ Így bemutatja, hogy a

⁹¹ Gedeon: i. m. 38-39.

⁹² Karl Czyhlarz: A római jog institúciói (ford. Szász-Schwarz Gusztáv), Budapest 1914, 70.

⁹³ Paul. 4,8,14

⁹⁴ Megjegyzem, továbbra is kérdéses, mennyiben feleltethető meg a *sui heredes* csoportja az *agnatio* szűkebb értelmezésének, ill. a fentiek alapján még mindig nem feltétlenül szükséges, hogy az *uxor in manu* a maga *filiae loco* pozíciójánál fogva agnát rokon legyen. Annál is inkább, mert ha agnát lenne, s a fenti érvelés szerint megkapná a (fiktív) kognát minőséget is, úgy ez ahhoz az abszurd helyzethez vezetne, hogy a manusos házasságkötésnél fogva a házasság automatikusan vérfertőzéssé válna az ebből fakadó vérrokonság miatt (ahogy erre Bessenýő András felhívja a figyelmet tankönyvében, ld. Bessenýő András: Római magánjog, Budapest-Pécs, 2010, 174.; valamint szintén felhívja a figyelmet a kérdésre Hanard [1989]: i. m. 162.)

⁹⁵ Gaudemet: i. m. 330.

⁹⁶ Itt érdemes megemlíteni Volterra azon nézetét, miszerint csak egyetlen házasság, egyfajta házasságkötés van, nincs külön manusos és manus nélküli házasságkötés (Volterra: i. m. 367-368.). Az olasz romanista szerint a különböző formák (*confarreatio*, *coemptio*, *usus*) csupán a *conventio in manum* különböző formái, de semmiképpen sem a házasságé. A kettő elkülönítésére számos érvet hoz: míg a házasság célja a házastársi közösség létrehozása, gyermekek születése (*liberorum quaerendorum causa*) és nevelése, addig szerinte a *conventio in manum* célja a feleségnek az agnát csoportba való bevezetése és e csoport vezetőjének hatalma alá helyezése. Úgy véli, az ősi időkben éppen az agnát rokonság fontossága miatt alkalmazták minden esetben a házasság mellett a *conventio in manum*ot is (Volterra: i. m. 369.). Összességében tehát a *conventio in manum* önmagában nem hoz létre házasságot, az más aktusoktól függ, s Gaius sem a házasság, hanem a manus megszerzésének módjaként írja le a fenti formákat (Volterra: i. m. 370.). Mindebből az is következik, hogy a házasság létezésének jogilag nem is szükséges elemei az ilyen aktusok kellékei, vagyis pl. a *deductio in domum mariti*, a *testatio*, stb. (Volterra: i. m. 374.). A kérdéssel Benedek: i. m. 11. is foglalkozik, Volterra nézetét

confarreatio⁹⁷ miként tűnt el, ill. miként vált amellett, hogy a principátus kezdetén Augustus felélesztette, férji hatalmat nem eredményező ügyletté.⁹⁸ Ugyanígy a coemptióval kapcsolatban is bemutatja, hogy bár Gaius nem egyszer még jelen időben beszél róla, az ő korában a coemptio már manust nem keletkeztető formában és célból volt használatos,⁹⁹ s végül az usus¹⁰⁰ eltűnésének okait is bemutatja.¹⁰¹ Mindezzel párhuzamosan az agnatio rovására sok tekintetben előtérbe került a vérségi alapú rokonság, a cognatio. Gedeon e két észrevétele tehát kétségtől gyengíti Brósz nézetét.¹⁰²

Lazábban kapcsolódik az öröklési jog terrénumához, mégis itt érdemes tárgyalni Gedeon azon megállapítását, miszerint hibás volna a Brósz-tanulmányban az az érvelése, hogy az uxor in manu azért sem lehet agnát rokon, mert nem szerepel a forrásokban az agnát

elfogadhatónak, a valós helyzetet jól tükrözőnek tartja, s kifejezésre juttatja, nem ért egyet azon elméletekkel, amelyek a manusos házasságkötés során azonosnak tartják a házasságkötést a manusalapító ügylettel. Szintén Volterra, s mellette Bonfante nézetét is közli Francesca Bozza: Manus e matrimonio. In: Annali della Regia Università di Macerata, 15, 1942. Míg Bonfante szintén különválasztotta a házasságot és a conventio in manumot, s a kettő közötti kapcsolatot sem zárta ki, amennyiben összekötötték őket, addig Volterra (egyébként Bonfante tanítványaként az ő nyomán) e tekintetben „radikális” véleményen volt, s élesen elválasztotta a két aktust (Bozza: i. m. 5sk.). Szintén olvasható nála, hogy Bonfante szerint csupán hipotézis, hogy eredetileg nem létezett manus nélküli házasság, valamint, hogy Volterra azon a véleményen volt, miszerint éppen az agnát csoport fontosságára tekintettel, a nő a házasságkötés pillanatában belépett a férj agnát rokonságába (tehát egyben a conventio in manum is végbement; Bozza: i. m. 12sk.). Utóbbi esetben viszont felmerül a kérdés, ha a házasságkötés és a conventio in manum eleinte elválaszthatatlanok voltak, hogyan létezhetett a házasság manus nélküli formája? Ennek vizsgálata során arra a következtetésre jut, hogy eredetileg, a XII táblás törvényig elképzelhető, hogy elválaszthatatlan volt e két intézmény, később azonban (s a klasszikus korban már mindenképpen) egymástól függetlenek voltak (Bozza: i. m. 28.).

⁹⁷ Benedek: i. m. 12-20., ill. a confarreatio eltűnésére különösen 18skk.

⁹⁸ Benedek: i. m. 18²⁸.

⁹⁹ Benedek: 20-26., ill. különösen 24skk. (a coemptio matrimonii causa a köztársasági kor végére tulajdonképpen kihalt, más formái még később is fennmaradtak).

¹⁰⁰ Benedek: i. m. 27-32., s különösen 31. (a nő gyámjának beleegyezéséhez való kötésével a trinoctium, de tulajdonképpen magának az ususnak az intézményét is kiküszöbölték).

¹⁰¹ Gaudemet: i. m. 349-350. felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, árnyalni kell azt a kijelentést, miszerint egyáltalán nem lettek volna ilyen házasságkötések. A rómaiak tradicionalizmusának köszönhetően ugyanis még a posztklasszikus kor elején is létezett a manusos házasságkötés, ha nem is teljesen ugyanabban a formában, mint egykor. A francia romanista arra is rámutat, nem véletlen, hogy még ekkor is kötöttek manusszal járó házasságokat, a feleség öröklési jogi helyzete a filiae loco helyzet révén ugyanis rendkívül kedvező volt (de legalábbis sokkal kedvezőbb, mint a bonorum possessio unde vir et uxor esetén, amellyel a manus nélküli házasságot kötött feleségnek kellett szembesülnie). Ugyanitt teszi fel azt a kérdést is a szerző, cáfolandó a manus teljes eltűnését, nem képzelhető-e el, hogy a consortium intézményéhez hasonlóan, amely szintén a családi kohézió egy fontos eleme, s amely vidéken inkább fennmaradt, mint a Városban, ugyanez nem volt-e lehetséges a manusszal is? (S bár nem ad rá egzakt választ, a kérdés súlyából ez mit sem von le.)

¹⁰² Fontos megjegyezni, hogy ez egyben erősíti Gedeon azon (a jogtörténeti fejlődés fontosságával kapcsolatos) megállapítását is, amely kimondja, hogy a klasszikus kori forrásokat az agnatióval és a manusos házassággal kapcsolatban óvatosan kell kezelni, hiszen hol voltak már akkoriban ilyen házasságok és milyen jelentősége volt akkor az agnatióknak?! Megjegyzem, erre a Brósz: i. m. 8. is felhívja a figyelmet, ld. Brósz: i. m. 8. Összességében azonban, mivel elsősorban ezekre a forrásokra kell hagyatkoznunk, így nem célszerű őket mindenáron megkérdőjelezni, s Gedeon nyomán úgy vélem, ő is ezt az „arany középutat” tartja követendőnek.

rokonok felsorolásai között.¹⁰³ Egy ilyen részletes felsorolás található többek között az I. 3,2,1-2 forráshelyen, amely így szól:

Sunt autem adgnati, ut primo quoque libro tradidimus, cognati per virilis sexus personas cognatione iuncti, quasi a patre cognati. Itaque eodem patre nati fratres adgnati sibi sunt, qui et consanguinei vocantur, nec requiritur an etiam eandem matrem habuerint. Item patruus fratris filio et invicem is illi adgnatus est. Eodem numero sunt fratres patruales, id est qui ex duobus fratribus procreati sunt, qui etiam consobrini vocantur. Qua ratione etiam ad plures gradus adgnationis pervenire poterimus. Hi quoque, qui post mortem patris nascuntur, nanciscuntur consanguinitatis iura. Non tamen omnibus simul adgnatis dat lex hereditatem, sed his qui tunc proximo gradu sunt cum certum esse coeperit aliquem intestatum decessisse. Per adoptionem quoque adgnationis ius consistit, veluti inter filios naturales et eos quos pater eorum adoptavit (nec dubium est, quin proprie consanguinei appellentur): item si quis ex ceteris adgnatis tuis, veluti frater aut patruus aut denique is qui longiore gradu est, aliquem adoptaverit, adgnatio inter vos esse non dubitatur.

Az adgnatusok, mint már az első könyvben megírtuk, azok a vérrokonok, kiket fiági személyek révén való vérségi kapocs fűz össze, mint atyai ágon vérrokonokat. Tehát az egy atyától való fiútestvérek egymásnak adgnatusai; ezeket consanguineusoknak is hívják s nem számít, hogy az anyjuk ugyanaz volt-e. Ugyanígy az atyai nagybátya s a fiú egymásnak kölcsönösen adgnatusai; ugyancsak ide számítanak a fiági unokatestvérek, azaz két fiútestvér leszármazottai, kiket consobriniusoknak is hívunk. Ugyanaezzen elv alapján jutunk az adgnat rokonság további fokaihoz is. Azok is megszerzik az apai ági testvérek (consanguinei) jogait, akik az atya halála után születnek. A törvény azonban nem adja meg minden adgnatusnak egyformán az öröklést, hanem csak azoknak, akik akkor állottak a legközelebbi fokon, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy valaki végrendelet hátrahagyása nélkül halt meg. Az adgnatio jogviszonya örökbefogadás révén is létesülhet, például a véreszerinti fiúk közt és azok között, kiket az ő atyjuk örökbefogadott (kétségtelen, hogy ezek szintén consanguineusoknak nevezendők). Ugyanúgy, ha többi adgnatusaid közül valaki, például

¹⁰³ Azért kapcsolódik ez a kérdéskör az öröklési joghoz (még ha csak érintőlegesen is), mert az ilyen jellegű felsorolások elsősorban öröklési jogi kérdések köré szoktak csoportosulni, ld. pl. Ulp. 11,4 (a gyámsággal kapcsolatban – a fordítást ld. fentebb), ill. a fent idézett I. 3,2,1-2 (igen részletesen, s itt már tisztán öröklési jogi témában [„Az adgnatusok törvényes örökléséről” cím alatt]).

fiútestvéred, atyai nagybátyád vagy valami távolabbi fokú fogad örökbe valakit, nem kétséges, hogy az agnatusaid közé számítandó. [ifj. Mészöly Gedeon ford.]

Gedeon szerint Brósz megközelítése eleve hibás, hiszen a feleség filiae loco helyzetéből fakadóan felesleges volna külön megemlíteni őt az agnát rokonok között még feleségként is.¹⁰⁴ Véleményem szerint azonban Gedeon ezen érvelése nem teljesen kifogástalan. Az uxor in manu leánygyermekként való kezelése ugyanis, mint azt már láttuk, elsősorban öröklési jogi vonzatú,¹⁰⁵ és bár igaz, hogy az agnát rokonok felsorolása is elsősorban öröklési jogi vonatkozásban szokott előfordulni, ez mégsem indokolja, hogy a feleséget, mikor a leánygyermekeket felsorolják a források, quasi bennfoglaltan említsék csak. Hiszen a feleség elsősorban feleség (hogy úgy fogalmazzak, „először lett feleség”), és csak ennél fogva (ti. a manus házasságkötésnél fogva) számít (elsősorban öröklési jogilag) egyben leánygyermeknek is (tehát csak feleségi minősége megszerzése után és ennek következtében lett „mintegy leánygyermek”).

Szintén a pater familias halálához kapcsolódik Gedeonnak az a meglátása, miszerint újfent az uxor in manu agnát rokoni mivoltát erősíti az a körülmény, hogy pater familias férje halála után, amennyiben az végrendeletben nem rendelt a felesége számára gyámot, felette a törvényes gyámságot saját fia mint proximus agnatus látta el.¹⁰⁶ Ennek során Gaiusra (1,155) hivatkozik:

Quibus testamento quidem tutor datus non sit, iis ex lege XII tabularum agnati sunt tutores, qui vocantur legitimi.

Akiknek a végrendeletben nem rendeltek gyámot, azoknak a XII táblás törvény folytán az agnatusai a gyámok, akiket legitimine (törvényes) neveznek. [Brósz Róbert ford.]

A források alapján¹⁰⁷ megállapítható, hogy a tutela legitima a XII táblás törvény alapján valóban az agnát rokonok számára biztosította az érintett személy (pl. az özvegy uxor in manu) felett a gyámság ellátását.

¹⁰⁴ Gedeon: i. m. 37-38.

¹⁰⁵ Szintén erre utal Kaser–Knütel: i. m. 334., 379.

¹⁰⁶ Gedeon: i. m. 36. Ugyanez olvasható másoknál is, ld. pl. Kaser: i. m. I. 368.

¹⁰⁷ Ld. még pl. Ulp. 11,3-8

Érdemes itt egy rövid kitérőt tenni – visszautalva az agnát rokoni minőség ismérveire, feltételeire –, arra nézve, hogyan értelmezhető az *uxor in manu* és gyermekei viszonya.¹⁰⁸ Kétségtelen ugyanis, hogy köztük vérrokonság áll. Az is egyértelmű, hogy mind a feleség, mind a gyermekek egyazon *pater familias* hatalma alatt állnak, előbbi a *manus*, utóbbiak a *patria potestas* miatt. Utóbbi még akkor is igaz, ha a *pater familias* nem az anya férje, és a gyermekek apja, hanem a gyermekek nagyapjaként gyakorolja felettük a *patria potestas*t, és menyé felett a *manust*.¹⁰⁹ Erre vonatkozóan, s hogy a családi viszonyok szempontjából mindenképpen a *patria potestas*, és nem valamely más hatalmi alakzat volt a meghatározó, releváns a következő, fent már említett *ulpianusi* forrásszöveg:

Sui heredes instituendi sunt vel exheredandi. Sui autem heredes sunt liberi, quos in potestate habemus, tam naturales quam adoptivi; item uxor, quae in manu est, **et nurus, quae in manu est filii, quem in potestate habemus.** (Ulp. 22,14)

A *suus* hereseket ki kell nevezni, vagy ki kell tagadni. Sui heredes (saját jogon örökösök) a gyermekek, akik hatalmunk alatt állnak, éppúgy a természetesek, mint az örökbefogadottak; hasonlóképpen a feleség, aki *manus* alatt áll, **és a meny, aki olyan fiúgyermek *manusa* alatt áll, aki hatalmunk alá tartozik.** [saját ford.]

Ebből ugyanis azt a következtetést lehet levonni, hogy a *pater familias* a *manust*, fiúgyermeké felesége felett, a fiú felett fennálló *patria potestas* alapján gyakorolja. Ha ugyanis nem állna *patria potestas*a alatt, értelemszerűen a *manust* sem gyakorolhatná felette. Ezért úgy tűnik, miközben az *uxor in manu* gyermekeinek agnát rokona és fordítva, a gyermekek anyjuk agnát rokonai, addig a feleség férjének, vagy annak, aki felette a *manust* gyakorolja, nem agnát rokona, és fordítva. Vagyis, ha gyermekei viszonylatában nézzük, fennáll az agnát rokonság, ha ellenben férje, ill. a *pater familias* viszonylatában nézzük, nem áll fenn ez a fajta rokoni kapcsolat,¹¹⁰ s mivel az agnatio szempontjából kétség kívül a *pater familias*, ill. a hozzá való viszony a meghatározó, ebbe a körbe a fenti gondolatmenet alapján az *uxor in*

¹⁰⁸ Az agnatio ilyen értelmezését képviseli Hanard (1980): i. m.174, aki szerint akárcsak az ugyanazon apától származó fivérek és nővérek egymással, úgy ugyanezek a személyek anyjukkal is agnát rokoni kapcsolatban állnak. Ugyanezen az állásponton van Henri Lévy-Bruhl: *La condition des enfants nés avant la formation de la manus*. IURA 7, 1957, 120-124. Utóbbi ezen kívül szintén a *sororis*, ill. *filiae loco* öröklési jogi hatását hangsúlyozza.

¹⁰⁹ Ld. Földi–Hamza: i. m. 236sk.

¹¹⁰ Ezen segíthetne a *filiae loco* helyzet, de mint láthattuk, ez egyrészt csak kivételes helyzetekben rendelkezett jogi relevanciával, másrészt az agnát minőség feltételei is megkérdőjelezhetők volnának, amennyiben a leszármazás kapcsán a fent már említett abszurd helyzet állna elő, a hatalmi oldalon pedig nem *patria potestas*szal rendelkezik felette a *pater familias*, hanem *manusszal* (szintén meglehetősen érdekes lenne, ha a *pater familias* egy öt gyermekei felett megillető hatalmi konstrukciót gyakorolna felesége felett is).

manu nem tartozik bele. Mégis, ennek alapján úgy tűnhet, rendelkezik a családon belül egyfajta agnát kapcsolattal gyermekei viszonylatában, s hogy ez a pater familias irányába is ki legyen terjesztve, ezért kapta meg a „pótlólagos” filiae loco pozíciót. Henri Lévy-Bruhl szerint,¹¹¹ amennyiben a feleség felett a manust férje usus-szal szerezte meg, az usus idejének (vagyis az egy évnek) a letelte előtt született gyermek helyzete azonos a sine manu házasságból származó gyermekével, vagyis törvényes gyermek, de anyjával nincs agnát rokoni kapcsolata, viszont a manus usus útján történő megszerzése után született gyermekkel már sororis loco viszonyban van az anyja.¹¹² Ugyanígy a manus felbontása után született gyermek és anyja között sincs agnát rokonság.¹¹³ Véleményem szerint azonban ez a felvetés megtévesztő lehet, éppen a fentiekben már idézett forráshelyek alapján [egyrészt Paul. D. 1,7,23: (...) uxor mea (...), mater mea (...) qui extra familiam meam sunt (...); másrészt a szintén Paulustól származó megkülönböztetés alapján: Paul. 4,8,14: Inter agnatos et cognatos hoc interest, quod in agnatis etiam cognati continentur, inter cognatos vero agnati non comprehenduntur (...)], továbbá mivel a patria potestas végső soron így sem terjed ki az uxor in manura (s ezen még a látszólagos leánygyermeki helyzet sem segít, amelynek feltehetően nem is ez volt a funkciója).¹¹⁴ Nem utolsó sorban, itt válik fontossá a Földi–Hamza-tankönyv azon Gedeon által kritika alá vont megjegyzése,¹¹⁵ miszerint a cognatio a császárkorban egyre inkább az anyai ági vérrokonságra utalt, nem lehet tehát azt pusztán és kizárólag vérrokonságként értelmezni. Az előbbieken ismertetett, meglehetősen körülményes viszonyrendszert anya és gyermekei között ugyanis jóval egyszerűbben és érthetőbben leírja ez a terminus technicus, amennyiben azt a későbbiekben az agnatio mint apai ági (vér)rokonság mellett használták. A tankönyv ezen nézetét megerősíti többek között a Berger-féle enciklopédia is.¹¹⁶

Ahogy a fentiekben láttuk (mint pl. az öröklésnél) a feleség bizonyos esetekben filiae, ill. (gyermekeihez képest) sororis loco tartozik a családhoz, ekkor tehát mintegy agnát rokon pozíciójában áll, s a korábbi feltevést (miszerint az uxor in manu ilyen helyzete csak

¹¹¹ Lévy-Bruhl: i. m. 121.

¹¹² Lévy-Bruhl szerint ez a körülmény erőteljesen ki is hathat az öröklésre. Lévy-Bruhl: i. m. 121.

¹¹³ Lévy-Bruhl: i. m. 124. Bár megjegyzi a szerző, erre a teóriára nézve nincsenek források, amelyek alátámasztanák, elmélete az intézmények alaplogikájából következik

¹¹⁴ Gaudemet: i. m. 333. azon a véleményen van, hogy a filiae loco pozíció legitimálása érdekében közelítették egymáshoz a manus és a patria potestas intézményét. Ha ez így volt, akkor ez annak a jele, hogy a kettő egymástól elkülönült konstrukció volt, viszont kétségtelen, hogy a későbbiekben (nyilván, mivel a manus kezdte elveszíteni jelentőségét) igyekeztek felszámolni a kettő közötti különbséget [olyannyira, hogy Plinius már azt írja: sub ea condicione filiam eius neptem suam instituerat heredem, si esset **manu patris** emissa (...)] (azzal a feltétellel tette meg annak leányát, az ő unokáját, örökösévé, hogy apja nagykorúsítja. – Muraközy Gyula ford.); ld. Plinius, Ep. 8,18,4 (erre mutat rá Gaudemet: i. m. 331⁴⁶)

¹¹⁵ Földi–Hamza: i. m. 241⁴.

¹¹⁶ Berger: i. m. 393.

kivételesen, pl. az öröklés során áll fenn, más helyzetekben azonban nem) annyiban nem gyengíti az a körülmény, hogy fia mint proximus agnatusa látta el a gyámságot felette, hogy itt is egy halál esetére szóló megoldással állunk szemben.¹¹⁷ Ebből a szempontból tehát párhuzamot vonhatunk az öröklés és a gyámság között, mivel mind a kettő szorosan kötődik a pater familias elhalálzásához¹¹⁸ (s ez talán még erősíti is azt a feltevést, hogy a sororis loco pozíció elsősorban ilyen élethelyzetekben érvényesült).¹¹⁹ De kétségtávol meg kell állapítani, hogy ez a gyámságra vonatkozó szabály valamelyest gyengíti Brósz elméletét, különösen annak fényében, hogy a tutor legitimus alapvetően az a legközelebbi agnát rokon volt (vagy, ha többen látták el, azok a rokonok voltak), aki a gyámolt halála esetén örökölné – s ez visszautal az elmélet öröklési jogi vetületeire.

A családtípusokhoz, a család különböző megjelöléseihez kapcsolódik az „agnát család” kifejezéssel kapcsolatos kritika.¹²⁰ Mint fent láthattuk, a Brósz-tanulmány külön pontban vizsgálja meg azt a kérdést, vajon ismerték-e a rómaiak az „agnát család” kifejezést. Ezen vizsgálódásai nyomán arra jutott, a rómaiak csak az „agnát rokonok”, „agnát rokonság” kifejezést (tehát a rokonságnak egy, a minőségére vonatkozó speciális megnevezését) ismerték, az „agnát család” („familia agnat[ic]a”) megnevezés a forrásokban nem fordul elő, azt a szekunder irodalom alkotta meg.¹²¹ Gedeon ezzel kapcsolatban azt mondja, mivel a család az archaikus korban nem is állhatott volna más rokonokból, mint agnátokból (ez a pater familias hatalma alá való bekerüléssel magyarázható), így az „agnát család” kifejezést tulajdonképpen fölöslegesnek tekinthetjük, s ennél fogva már érthető, miért nem szerepel a forrásokban. Fontos ténykörülmény az is, hogy az archaikus korban még nem különböztették meg élesen a pater familiast megillető általános potestas egyes elemeit, hanem egységesen manusról beszéltek, amely ugyanúgy magában foglalta a feleség feletti hatalmat, mint a

¹¹⁷ Hanard ([1980] i. m. 188.) megállapítása alapján is azt lehet mondani, hogy elsősorban ilyen jellegű jogviszonyokban (törvényes öröklésben, törvényes gyámságban, s a pater familias feletti gondnokság ellátásában) való közreműködéshez volt szükség az agnát rokon minőségre. Mindegyik esetben a pater familiast megillető hatalom gyakorlásában való akadályoztatásról van szó (akár halála, akár cselekvőképességének valamilyen más okból történő megszűnése, korlátozott mivolta miatt). Ezt erősíti meg Theo Mayer-Maly meghatározása is (Th. Mayer-Maly: Agnatio, in: Der kleine Pauly, I, 134.): „Rechtlich bedeutungsvoll ist agnatio im zivilen Erbrecht (...) sowie bei der Bestellung eines tutor legitimus.”

¹¹⁸ Vö. XII t. t. tab. 5,1: Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita ius esto.

¹¹⁹ Véleményem szerint egyébként is indokolatlan lett volna a manus házasságot kötött nőt férje halála után „kivonni” családjából, azáltal, hogy felette a gyámságot valaki más lássa el. A feleséget ugyanis nem kizárólag a manus, a férji hatalom, vagy a házasság ténye kapcsolja a családhoz, hiszen gyermekei révén is erősen kötődik hozzá. Így esetében teljesen logikus, hogy a gyámságot a saját családjából lássa el valaki, ne pedig a származása szerinti családjából (ráadásul, mivel a tutor legitimus a legközelebbi agnát rokon volt, ezért korábbi családjából nem is láthatták volna ez a gyámságot, mivel az agnát kötelek származása szerinti családjával megszűntek; ezért is lehetett nagy jelentősége annak, hogy férje halála után saját gyermekeivel sororis loco állt a feleség).

¹²⁰ Gedeon: i. m. 35-36.

¹²¹ Ld. pl. Vécsey: i. m. 33.

családgyermek feletti hatalmat.¹²² Némileg árnyalja a képet az a fentebb már idézett tanulmány,¹²³ amely szerint a *pater familias* általános potestasának a hatalom alanya szerinti különböző alakzatait a rómaiak már viszonylag korán megkülönböztették. A chilei romanista – a források szintjén – legkorábbi időpontnak a Kr. e. 204-ből származó *lex Cincia*t említi, elfogadva annak hagyományos olvasatát, de valószínűsíti, hogy már korábban is létezett ez a megkülönböztetés.¹²⁴ További fejtegetései nyomán végül arra a következtetésre jut, hogy nem sokkal a XII táblás törvény után megjelenhetett a tanulmánya címét is adó hármas felosztása a *pater familias* magánjogi hatalmának a pontifikális jogértelmezés következtében.¹²⁵ A szerző szintén megemlíti azt a törekvést, ill. vitát, amely szerint a XIX. századtól kezdve a manusnak egy szélesebb jelentést kívánnak adni, de mivel tanulmányának ez nem képezi fő tárgyát, így a vitába nem kapcsolódik be.¹²⁶

Mindez azonban tulajdonképpen nem cáfolja meg Brósz állításait: Gedeon érvelésével nem ad választ arra, hogy miért nem fordul elő a „*familia agnata*” kifejezés a forrásokban. Ezzel szemben (s Gedeon nézetének védelmében) fel lehetne hozni azt, hogy az agnatióval megfeleltethető kifejezésként alkalmazzák a források a *familia communi iure* megnevezést. Ez azonban arra utal (s ebben a Brósz-tanulmány következtetéseinek igazat kell adnunk), hogy a családhoz való tartozás, mely jelentheti a *familia proprio iure*hez való tartozást is, s szűken értelmezve, a kiscsaládi szintre vonatkozóan alapvetően ezt jelentette, nem feltétlenül járt együtt agnát rokoni minőséggel is.¹²⁷ Ez utóbbi ugyanis kétségtelenül csak a *familia communi iure*hez való tartozással állapítható meg valakiről teljes bizonyossággal.

Az eddigiek során igyekeztem bemutatni a Brósz-tanulmányra reagáló Gedeon-kritika egyes érveit, s ezek nyomán tett megállapításait, melyek alapján vitatható Brósz azon következtetése (s az ehhez kapcsolódó érvek), miszerint az *uxor in manu* nem tartozik férje agnatiójába. Láthattuk, hogy a fenti érvek ütköztetése mentén időnként csak nézőpont kérdése, mely értelmezést fogadjuk el helyesnek, s azt is látnunk kell, hogy néha a kritikai érvek gyenge lábakon álltak, időnként viszont kétségtelenül gyengítik a Brósz-tanulmány megállapításait.

¹²² Ezen megállapításához Marton Gézára hivatkozik, ld. Marton Géza: *A római magánjog elemeinek tankönyve*. Budapest, 1963, 9.

¹²³ Amunátegui Perelló: *Potestas manus mancipiumque*, ld. különösen 68-70.

¹²⁴ Amunátegui Perelló: i. m. 70.

¹²⁵ Amunátegui Perelló: i. m. 92.

¹²⁶ Amunátegui Perelló: i. m. 70.

¹²⁷ Brósz: i. m. 9.

Szintén megállapítható a Gedeon-kritikáról, hogy az valóban a lényegi összefüggésekre, a tanulmány felvetéseinek gyakran valóban fennálló gyengeségeire hívja fel a figyelmet, s a magam részéről egyetértek azon kijelentésével, miszerint „a manusos házasságban élő feleség jogi helyzetét tehát – a római jog többi jogintézményéhez hasonlóan – csak korszakonként, a római társadalmi viszonyok figyelembevételével lehet helyesen megvizsgálni”.¹²⁸ Igyekeztem azonban a kritika gyengeségeit, ill. kevésbé elfogadható megállapításait, észrevételeit is bemutatni, s azokkal kapcsolatban a lehetséges más értelmezéseket is megemlíteni, adott esetben pedig utóbbiakat meg is indokolni.

Végül fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra is, hogy a külföldi szakirodalom (különösen annak a fentiekben elemezett része) mennyire távolságtartó a kérdéssel. Egy részükben nem is érzékelik a problémát, míg más részükben, ahol felmerült a probléma, vagy nem kapunk megnyugtató választ rá, vagy komolyabb érvelés nélkül, különböző módokon elfogadják ezt a tézist (tulajdonképpen az évszázadok során megszilárdult dogma „tekintélye” nyomán). Úgy tűnik tehát, hogy nem kívánnak konfrontálódni ezzel a dilemmával, így pedig – ahogy a fentiekben is láthattuk – csupán töredékes eredményekre, s következtetésekre lehet jutni a külföldi szakirodalom elemzése nyomán.

¹²⁸ Gedeon: i. m. 39. Fontosnak gondolom azonban, miként a kritika szerzője a kizárólagos nyelvtani vizsgálat veszélyeire hívta fel a figyelmet, hogy a kizárólagos jogtörténeti vizsgálatnak is meg lehetnek a maga korlátai, ezzel kapcsolatban tehát úgy vélem, ezen a téren is körültekintően kell végezni bármilyen vizsgálódást, továbbá – mint azt fentebb láthattuk – a társadalmi viszonyok figyelembevételével sem feltétlenül kaphatunk megnyugtató választ a kérdésre (ld. pl. van den Bergh fentebb elemzett tanulmányának megállapításait).

A külföldi szakirodalom hozzáállása a kérdéshez

Fontosnak tartom külön felhívni a figyelmet arra, hogy a külföldi szakirodalom mennyire távolságtartó a kérdéssel. Közel négy évtizede már Brósz Róbert is konstataulta, és akkori megállapításai ma is érvényesnek tűnnek: a szerzők jelentős része nem is érzékeli a problémát, más szerzőknél pedig, ahol egyáltalában felmerült a probléma, vagy nem kapunk megnyugtató választ rá, vagy komolyabb érvelés nélkül, különböző módokon elfogadják ezt a tézist (tulajdonképpen az évszázadok során megszilárdult dogma „tekintélye” nyomán). Úgy tűnik tehát, hogy a romanisták sem a múltban, sem a jelenkorban nem kívánnak foglalkozni, konfrontálódni a dilemmával, így pedig – ahogy a fentiekben is láthattuk – csupán töredékes eredményekre s következtetésekre lehet jutni a modern szakirodalom ilyen irányú vizsgálata alapján.

Egyfajta negatív kutatási eredményként kell megállapítanunk tehát, hogy a releváns, és különösen a kérdéshez szorosan kapcsolódó, a *manus*, a *matrimonium*, az *agnatió* és az *uxor in manu* helyzetét mélyebben vizsgáló külföldi szakirodalomban (s itt elsősorban Jean Gaudemet, Gilbert Hanard és Edoardo Volterra fentiekben idézett műveire gondolhatunk) egyrészt maga a probléma mint valódi kérdés nem jelenik meg (e tekintetben el kell ismerni, hogy Brósz nézete valóban egyedülálló). Másrészt, ahol találhatunk utalásokat ezen dilemmára nézve, ott is csak mintegy „álproblémaként”, a római jognak egy quasi „zárójelbe tehető” önellentmondásaként tekintenek a kérdésre, amelynek éppen a Brósz által kritizált nézet szilárdsága, és a korábbiakban éppen ezért alaposabban meg nem vizsgált, komolyabban nem feszegetett mivolta miatt nem tulajdonítanak jelentőséget. Ugyanez igaz azokra az interpretációkra (sőt inkább csak kevésbé fundált interpretációs kísérletekre) is, amelyek megpróbálják feloldani ezt az ellentmondást. Bár ez kétségtelenül a probléma érzékelését jelzi számunkra, mivel azonban az elfogadott nézet talaján állva kívánnak megoldást nyújtani rá, vagyis úgy, hogy az *uxor in manu* agnát minőségét közben nem kérdőjelezi meg, így ez sem tekinthető a probléma lényegi vizsgálatának, legfeljebb a felszín elegyenygetésének, hogy ez a forrásokból kitűnő, az *uxor in manu* helyzetére vonatkozó kontraszt ne legyen annyira élesen szembetűnő. Ilyennek tekinthető pl. a fiktív agnát rokonság többek között Hanard által kifejtet elmélete, amely az *uxor in manu* állásának mélyebb vizsgálata nélkül teszi helyzetét az uralkodó nézettel „konformmá”.

A kérdés megjelenése az újabb magyar és külföldi tankönyvirodalomban

Mint fentebb említettem, a Brósz-tanulmány nézetét csak a Földi–Hamza-féle, valamint a Nótári-tankönyv vette át. A Földi–Hamza-tankönyv amellett, hogy osztja ezt a nézetet, ki is fejti annak lényegi megállapításait (a fentiek során ezért is tudtam gyakran hivatkozni rá), s arra is felhívja a figyelmet, hogy más nézetek is ismertek erről a kérdésről. Ennek ellenére (s némiképp éppen ezért) fontosnak tartok egy rövid kitekintést tenni a mai magyar és nemzetközi tankönyvirodalomra, ezért néhány további példán keresztül azt igyekszem bemutatni, hogyan viszonyulnak egyes hazai tankönyvek a Brósz-tanulmány által felvetett problémához.

Az agnatióról szóló résznél foglalkozik a Brósz-tanulmány megállapításaival Bessenyő András tankönyve, melyet ebből a szempontból akár a kritikai résznél is megemlíthettem volna, ti. annak megállapításait elutasítja, a tanulmány felvetéseit nem tartja meggyőzőnek, s egy rövid kritikát is megfogalmaz vele szemben.¹²⁹ Ennek során arra az *ulpianusi* forráshelyre hivatkozik (Ulp. 23,3 – fordítását ld. fentebb), melyet egyébként a Brósz-tanulmány is említ (fontos azonban, hogy Brósz egy későbbi kiegészítés, egy későbbi glossza eredményének tekinti az ott olvashatókat – ezt a meglátását kritizálta is a Gedeon-cikk). Bessenyő meglátása szerint az *agnatio* leszármazási és hatalmi oldalát a rómaiak sajátosan értelmezték, közelebbről megfordították, s azokat tekintették *agnát* rokonoknak, akik a *pater familias* hatalma alatt állnak (vagy állnának, ha az még élne), függetlenül attól, van-e közöttük vérségi kapcsolat. Ennek köszönhetően válhatott *agnát* rokonná az adoptált gyermek is, akinek az esetében még a fiktív *vérokonság*ot is „megadták”, s ugyanezt a *metódust* feltételezi az *uxor in manu* esetében is, akinél viszont már szükségtelennek tartja a fiktív *vérokoni* minőség megállapítását, hiszen akkor a házasságot *vérfertőzésnek* kellett volna tekinteni. Így az *uxor in manu* esetében csak gyermekei irányában tekinti érvényesnek azt a *paulusi* forráshelyet (Paul. 4,8,14 – ezt Brósz egyébként felvetéseinek egyik legfontosabb támaszaként értelmezi), mely alapján az *uxor in manu* gyermekei *agnát* rokonának tartja (hiszen velük *vérokonságban* is áll – s így valóban, az *agnatio* egyben *cognatio* is).

A Bessenyő-féle nézettel szemben a Brósz-tanulmány alapján több kritikai megjegyzést fel lehet vetni. Ahogy maga Bessenyő is említi, az *agnatio* (a források alapján) férfiak által közvetített rokonság, ezért az anya és gyermekei közötti verifikálása erősen

¹²⁹ Bessenyő: i. m. 174.

kétséges.¹³⁰ S bár nem minden esetben szükséges az agnát rokonság létrejöttéhez a vérrokonság valós fennállása, ahol ez a helyzet nem áll fenn, ott fikció révén kreáltak a vérrokoni minőséget is (ahogy ezt az adoptált gyermek esetében is láthattuk). Kérdés azonban, ha ezzel a fikcióval az *uxor in manu* esetében nem éltek (s ezzel kapcsolatban fogalmazta meg a tankönyv azt a fentebb is említett feltevését, hogy ezzel nyilván nem is éltek, hiszen az abszurditáshoz vezetett volna), akkor hogyan biztosították számára a szükséges (legalább fiktív) vérrokoni kapcsolatot, ill. ha ez hiányzott, hogyan válhatott férje agnát rokonává? Kérdéses lehet továbbá a feleség és gyermekei közötti rokoni kapcsolat minősége is. Fentebb már előkerült ez a probléma, bár ott az *uxor in manu* feletti (törvényes) gyámság vonatkozásában. Itt abban mindenképpen igaza van a Bessenyőnek, hogy az *uxor in manu* és gyermekei valóságos vérrokonok. Ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy agnátok is lennének, ez éppen a fenti Paulus-helyből következik („Inter agnatos et cognatos hoc interest, quod in agnatis etiam cognati continentur, inter cognatos vero agnati non comprehenduntur.”).¹³¹

Megemlíthető még, hogy a Brósz-tanulmány alapján (s a fentiekben kifejtettek nyomán) nem egészen helytálló, egészen pontosan nem igazán forrásszerű a Bessenyő-féle tankönyvben az agnatióra vonatkozó „familia agnata” kifejezés használata.

A következőkben a Molnár–Jakab-féle szegedi tankönyvre térnék ki röviden.¹³² Ez a tankönyv szintén az általános nézetet osztja, s az agnatióról szóló résznél minden különösebb magyarázat nélkül az *uxor in manu* is agnát rokonnak tartja.¹³³ Megjegyzem, s ez egyébként a Bessenyő-féle tankönyvben is így szerepel,¹³⁴ hogy ez a tankönyv az agnatio hatalmi oldalát a családfői hatalommal párosítja, s ilyen módon természetesen nemcsak a patria potestast, hanem a manust is beleérti. Ennél fogva nem is igényel komolyabb magyarázatot, hogy miért tekintik agnát rokonnak az *uxor in manu* is, hiszen azáltal, hogy az agnát rokoni minőséget a családfői hatalomhoz kötik, ez a kérdés az említett tankönyvekben egy látszólag nem létező problémává válik. Így ezt a tankönyvet a Brósz-tanulmány fent említett tipológiája alapján a

¹³⁰ Bessenyő: i. m. 172.

¹³¹ Bár megjegyzem, ezzel kapcsolatban nem egy téves következtetést tartalmaz a Bessenyő-tankönyv, ugyanis a szerző eleve úgy tekinti, hogy az *uxor in manu* és gyermekei agnát rokonok, s ebből következően, ha agnátok, akkor szükségképpen kognátok is, s e szerint a logika szerint a tankönyv megállapítása helyes. Fontosnak tartom azonban, hogy fordított esetben, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a feleség és gyermekei között „csupán” vérrokonság áll fenn, akkor látható, a vonatkozó forrás alapján közöttük nem feltétlenül van egyben agnát rokonság is.

¹³² Molnár Imre–Jakab Éva: Római jog. Szeged, 2008.

¹³³ Molnár–Jakab: i. m. 127sk.

¹³⁴ Bessenyő: i. m. 173.

második csoportba lehetne sorolni, mely minden az általánosan elfogadott álláspontot annak kritikája, ill. a lehetséges problémafelvetés nélkül követi.

A régebbi külföldi tankönyvekről Brósz adott tömör ismertetést, ennek szempontjai fentebb olvashatók. Az újabb külföldi tankönyvirodalomra nézve is elmondható, hogy amennyiben egyáltalán érzékelik a problémát, a fiktív vagy quasi agnatióval igyekeznek azt feloldani.

A Honsell–Mayer-Maly–Selb-tankönyvben¹³⁵ az *uxor in manut* szintén agnát rokonnak tekintik, s szerintük származása szerinti családjával a *conventio in manum* szüntette meg az agnát rokonságot (ugyanezzel az aktussal vált leánygyermek helyén álló, hatalomalatti agnát rokonná férje családjában). Az agnatio hatalmi oldalát a tankönyv a *pater familias* megillető általános potestasra (*Hausgewalt*) alapítják.¹³⁶ A *mater familias* titulussal kapcsolatban megjegyzik, eredetileg kizárólag a hatalomalatti nő (vagyis az *uxor in manu*) rendelkezett vele.¹³⁷

A Kaser–Knütel-tankönyvben írtakhoz lásd a fentebb írtakat, lényegét tekintve az *uxor in manut* szintén agnát rokonnak tartják. Ez, s az előző tankönyv is, mivel fenntartások és kritika nélkül elfogadják az *uxor in manu*-nak ezt a pozícióját, Brósz osztályozásában az első csoportba tartoznak.

Az újabb olasz tankönyvekre is nagyrészt érvényesek az eddig elmondottak, vagyis Brósz tipizálása e téren is időtállóan bizonyult. Az újabb olasz tankönyvirodalmat Földi András vizsgálta,¹³⁸ megállapításai nyomán Pugliese,¹³⁹ Guarino,¹⁴⁰ Talamanca¹⁴¹ és Burdese¹⁴² tankönyvét emelném ki. A kérdést jellemzően nem válaszolják meg, a problémát nem tisztázzák. Alberto Burdese tankönyve jelent ez alól kivételt, aki e körben valóságos és fiktív agnatióról beszél.¹⁴³ Jellemzően tehát ezek a munkák is a Brósz-féle tipizálás első csoportjába tartoznak, kivéve Burdese tankönyve, amely a fiktív agnát rokonság elméletével próbálja megoldani a problémát, s ezáltal a negyedik csoportba tartozik.

¹³⁵ Heinrich Honsell/Theo Mayer-Maly/Walter Selb: *Römisches Recht*. Berlin, Heidelberg, New York, 1987

¹³⁶ Honsell/Mayer-Maly/Selb: i. m. 65. és 65², valamint 369sk.

¹³⁷ Honsell/Mayer-Maly/Selb: i. m. 63.

¹³⁸ Földi: i. m. 168¹⁰. és 170¹⁴.

¹³⁹ Giovanni Pugliese: *Istituzioni di diritto romano*. Torino, 1991³, 92sk.

¹⁴⁰ Antonio Guarino: *Diritto privato romano*. Napoli. 2001¹². 283.

¹⁴¹ Mario Talamanca: *Istituzioni di diritto romano*. Milano, 1990. 170sk.

¹⁴² Alberto Burdese: *Manuale di diritto privato romano*, Torino 1993⁴. 223.

¹⁴³ Mint korábban láthattuk, ezt a gondolatot képviseli Gilbert Hanard is.

Befejezés

Az *uxor in manu agnát* rokoni minőségével kapcsolatos szakirodalmi vita egyik legkülönlegesebb sajátossága, hogy a jelek szerint a probléma reflektálása a mai napig is a magyar romanisták „privilegiuma”, mert úgy tűnik, hogy a nemzetközi római jogi szakirodalom a probléma létezését sem érzékeli (vagy ha igen, igyekszik azt valamilyen módon megkerülni). Brósz Róbert hívta fel a figyelmet 1976-ban arra, hogy az a XVI. században kialakult dogma, miszerint az *uxor in manu agnát* rokon lenne, gyenge lábakon áll. Földi András (ill. a Földi–Hamza-tankönyv) vette fel ezt a fonalat 1996-ban.¹⁴⁴ Ha a fentiekben csak korlátozott, töredékes utalások is vannak a külföldi szakirodalomra, ennek oka döntően abban rejlik, hogy a külföldi szakirodalom ezt a kutatási témát alapvetően ignorálja.

A szűkös forrásbázis, és a nem kevésbé szűkös szekunder irodalom alapján messzemenő következtetések levonása, főként sommás megállapítások leszögezése nem látszik lehetségesnek. Mégis, egy valami teljes bizonyossággal megállapítható az eddig leírtak alapján: az *uxor in manu* helyzetéről általánosan elfogadott elméletet, a *communis opinio doctorum*ot vitató, Brósz Róbert által kidolgozott nézetnek van létjogosultsága. Még ha nem is dönthető el egyértelműen, melyik nézet helytálló, melyik elmélet írja le valóságként az *uxor in manu* egykori helyzetét, azt mindenesetre kimondhatjuk, hogy az uralkodó nézet kritikája korántsem „légből kapott”, hanem súlyos és szilárd érvekre támaszkodik, bár való igaz, hogy (ahogy fentebb is láthattuk) gyengeségei is vannak, amelyekre más szerzők rá is mutattak. Ha tehát nem is bizonyítható be egyértelműen, hogy az *uxor in manu agnát* rokon volt-e vagy sem, az bizonyos, hogy mindkét elmélet alátámasztható érvekkel – annak ellenére is, hogy szükségképpen csak az egyik mutathatja a valós viszonyokat.

Bár e dolgozat keretei között nem tudtam komolyabban foglalkozni a kérdéssel, s csupán néhány helyen utaltam rá, kutatásaim során problémaként jelentkezett, hogy az *agnatio* mellett a *cognatio* fogalma sem teljesen egyöntetű a szakirodalomban. Nem gondolom, hogy az *uxor in manu* problematikájára a megoldást a *cognatio* fogalmának tisztázása jelentené, mivel azonban olyan alapvető római jogi fogalom, amellyel a romanisták mint kézenfekvő értelmű terminus technicusként operálnak, ezért a *cognatio* jelentésének, valamint jelentése fejlődésének vizsgálata további önálló kutatás tárgya lehet, s kell, hogy legyen.

¹⁴⁴ Már a Földi–Hamza-tankönyv előzményeként szolgáló kiegészítő jegyzet (Földi András–Hamza Gábor: Tansegédlet a római jog tanulásához, Budapest, 1993, 47.) felhívta a figyelmet a problémára, hivatkozással Brósz tanulmányára.

S bár a dolgok jelenlegi állása mellett igencsak kétségesnek tartom, hogy a kérdés végül valaha is megcáfolhatatlan választ fog-e kapni, ez csak úgy derülhet ki, ha további, a témával minden eddiginél mélyebben foglalkozó publikációk jelennek meg, s elsősorban ha az eredeti, a primer forrásokból sikerül újabb következtetéseket levonni. Ezzel kapcsolatban tehát azon a véleményen vagyok,¹⁴⁵ miszerint a kérdés valóban további diskurzust igényel, a fentiek alapján ugyanis nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, vajon agnát rokon-e az uxor in manu. Mindazonáltal a pro és kontra megfontolásokat figyelembe véve, s azokat összességében mérlegelve – nem utolsó sorban a feleség agnát rokonná minősítésének incesztuózus felhangjára tekintettel – inkább azon feltevés elfogadása felé hajlok, miszerint a rómaiak a manus alatt álló feleséget nem tekintették a férj agnát rokonának.

¹⁴⁵ S erre utalnak Földi András megállapításai is, ld. Földi: i. m. 169sk. és 170¹⁴.

Irodalomjegyzék

Riccardo Astolfi: Aspetti del diritto matrimoniale in età arcaica (a proposito del volume di Patrizia Giunti, *Adulterio e leggi regie — Un reato fra storia e propaganda*). In: *Studia et Documenta Historiae et Iuris*, 58 (1992) 230-261.

Carlos Felipe Amunátegui Perelló: Potestas manus mancipiumque. In: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 59 (2012) 57-92.

Benedek Ferenc: A manus-szerzés és a házasságkötés alakításai a római jogban. In: *Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből*, 10, Pécs (1979) 7-50.

Adolf Berger: *Encyclopedic dictionary of Roman law*. Philadelphia, 1953.

Rena van den Bergh: Roman women: Sometimes equal and sometimes not. In: *Fundamina [Pretoria]*, 12 (2006) 113-136.

Bessenýő András: *Római magánjog*. Budapest–Pécs, 2010⁴.

Francesca Bozza: Manus e matrimonio. In: *Annali della Regia Università di Macerata*, 15 (1942) 5-28.

Brósz Róbert: Ist die uxor in manu ein Agnat? In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica*, 18 (1976) 3-14.

Elmar Bund: Mater familias. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, hg. v. Walther Sontheimer – Konrad Ziegler. Bd. 3, Stuttgart, 1969, 1073.

Elmar Bund: Matrimonium. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, hg. v. Walther Sontheimer – Konrad Ziegler. Bd. 3, Stuttgart, 1969, 1082sk.

Elmar Bund: Patria potestas. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, hg. v. Walther Sontheimer – Konrad Ziegler. Bd. 4, Stuttgart, 1972, 552sk.

Karl Czyhlarz: *A római jog institúiói* (ford. Szászy-Schwarz Gusztáv), Budapest 1914.

Erdődy János: Megjegyzések a familia római jogi fogalmához. In: *Iustum Aequum Salutare*, 8/2 (2012) 49-55.

Földi András: A római jogi kutatások néhány aktuális kérdéséről. In: Szalay Gyula ünnepi kötet, Győr, 2010, 167-181.

Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Budapest, 2014¹⁹.

Jean Gaudemet: Observations sur la manus. In: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 1 (1953) 323-353.

Gedeon Magdolna: Még egyszer arról, vajon agnát rokon-e az uxor in manu? In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Juridica et Politica*, 27/1 (2009) 33-40.

Gilbert Hanard: Observations sur l'adgnatio. In: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 27 (1980) 169-204.

Gilbert Hanard: Manus et marriage a l'époque archaïque. Un essai de mise en perspective ethnologique. In: *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 36 (1989) 161-279.

Hermann Gottlieb Heumann – Emil Seckel: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, 1907⁹.

Heinrich Honsell – Theo Mayer-Maly – Walter Selb: *Römisches Recht*. Berlin, Heidelberg, New York, 1987⁴.

Max Kaser: *Das römische Privatrecht, Erster Band*, 2. Aufl. München, 1971.

Max Kaser – Rolf Knütel: *Römisches Privatrecht*. München, 2014²⁰.

Henri Lévy-Bruhl: La condition des enfants nés avant la formation de la manus. In: *IURA*, 7 (1957) 120-124.

Theo Mayer-Maly: Agnatio. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, hg. v. Walther Sontheimer – Konrad Ziegler. Bd. 1, Stuttgart, 1964, 133sk.

Dieter Medicus: Manus. In: *Der kleine Pauly. Lexikon der Antike*, hg. v. Walther Sontheimer – Konrad Ziegler. Bd. 3, Stuttgart, 1969, 982skk.

Molnár Imre – Jakab Éva: Római jog. Szeged, 2008⁴.

Oxford Latin Dictionary, Oxford, 1982.

Péter Orsolya: „Familiam dicimus plures personas...” A római család és rokonság alapfogalmai a klasszikus római jogban. In: Jogelméleti szemle (2009) 2. sz.

Isabella Piro: “Conventio in manum” e successivo matrimonio in Gai 2. 139. In: Labeo, 35 (1989) 307-335.

Fritz Schulz: Prinzipien des römischen Rechts, München und Leipzig, 1934.

Vécsey Tamás: Római családi jog. Budapest, 1875.

Edoardo Volterra: La conception du mariage à Rome. In: Revue internationale des droits de l’antiquité, 3/2 (1955) 365-379.

Edoardo Volterra: La nozione dell’adoptio e dell’arrogatio secondo i giuristi romani del II e del III secolo d. C. In: BIDR, 69 (1966) 109-153.

Alan Watson: The Spirit of Roman Law, Athens [Georgia], 1995.

Zlinszky János: Állam és jog az ősi Rómában. Budapest, 1996.